

บทที่ 6

ปัจฉิมกถา :

พุทธศาสนา - มรรคવิถีสู่ความเป็นสากล

การตั้งชื่อบทนี้ว่า พุทธศาสนา - มรรคवิถีสู่ความเป็นสากล พอจะจำแนกความหมายได้คือ คำว่า “พุทธศาสนา” หมายถึง วิธีที่ท่านพุทธกาลนำมาใช้นำทางสู่เนื้อร่วม, คำว่า “มรรคवิถี” หมายถึง แนวคิดทฤษฎี, วิธีวิทยา (ดู รายละเอียดบทที่ 2 เรื่อง มรรคवิถีสู่ส่วนไมกัน) ส่วนคำว่า “ความเป็นสากล” หมายถึง ทว่าไป, ทำให้ใช้ได้ทว่าไป เป็นที่นิยมทั่วไป, ภาษาสามัญหมายถึงแบบที่เรียกว่า “ฝรั่ง” แต่ที่นำมาใช้ในงานวิจัยนี้มีนัยสำคัญว่า วิธีวิทยาที่ท่านพุทธกาลนำมาใช้นำทางสู่เนื้อร่วม เป็นวิธีที่สามารถนำไปใช้ได้อย่างเป็นสากลกับศาสตร์ทั่ว ๆ ไป ไม่จำเพาะเฉพาะเจาะจงแต่กับพุทธศาสนา และยังหมายรวมถึงวิธีการที่สามารถพิสูจน์ตรวจสอบ “ชวนให้มาดูก็ได้” (เห็นปัสสิโก) ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา (อภากลีโก) และยังทดลองให้เห็นจริงอย่างเป็นสาหรับว่า ผู้ใดเกิดตามถ้าใช้กระบวนการแบบเดียวกัน ภายใต้เงื่อนไขเดียวกัน จะได้คำตอบแบบเดียวกัน

ด้วยเหตุดังกล่าว ความเป็นสากล จึงมีความเป็นวิทยาศาสตร์อยู่ในตัว คือ ไม่เริ่มต้นด้วยการเอาเองโดยปราศจากหลักฐานข้อมูล หากแต่เริ่มกระบวนการศึกษาค้นคว้าจากภาคทฤษฎี (ปริยัติ) และนำทฤษฎีลงสู่การตรวจสอบทดลองในภาคปฏิบัติ (ปฏิบัติ) และประเมินดูว่า สำเร็จประโยชน์ในการแก้ทุกข์ได้จริงหรือไม่ (ปฏิเวธ) ที่ยิ่งกว่านั้นยังพยายามที่จะพิสูจน์ว่า มรรคवิถีของท่านสามารถแก้ทุกข์ได้จริงในชีวิตนี้ ไม่ต้องรอจนถึงวันตายในชาตินext หลังจากที่ແນใจในแต่ละขั้นตอนแล้ว จึงนำมาสืบต่อให้ผู้อื่น ก้าวตาม วิธีการแบบนี้เป็นมรรคवิถีสู่ความเป็นสากลได้ทั้งในและ เป้าหมาย (pragmatics) ให้เห็นในเชิงประจักษ์ และ วิธีการ (เป็นวิธีการที่สามารถตรวจสอบได้อย่างเป็นสาหรับ) อีกทั้งยังมีความเป็นรูปธรรมสามารถจับต้องได้ มิใช่สอนให้เชื่อและปฏิบัติตามอย่างงมงายไร้เหตุผล จึงกล่าวได้ว่า สามารถนำวิธีการแบบนี้ไปสนทนากับ “ฝรั่ง” หรือ

“ตะวันตกวิทยา” ได้อ่าย่างเต็มภาคภูมิ

บันมรรคवิถีดังกล่าว ท่านทำให้การศึกษาพุทธศาสนา มีความทันสมัย และมี ท่าที แบบนักงานนวนัลแตกผู้ง สอดคล้องกับโลกทัศน์ทางปรัชญาแบบ เอกซิสเทนเชียลลิสม์ (Existentialism) เยี่ยงผู้บุกเบิกแสงวิชาที่ไม่ยอมรับสิ่งแเปลกแยกกับความคิดของตน ไม่ยอมทำตนแบบที่พวກ เอกซิสเทนเชียลลิสม์ เรียกว่า “ศรัทธาในสิ่งที่เลว” (Bad faith)² คือ ยอมลุ่มไปตามสิ่งที่เห็นว่าไม่ถูกต้องเพียงเพื่อเอาตัวรอดไปวัน ๆ โดยไม่ต้องแสดงความรับผิดชอบต่อความครั้งท่านนั้น (ดู เรื่องนักงานนวนัลแตกผู้ง บทที่ 1 ข้อ 1 หน้า 2-6 ประกอบ) โดยปกติของผู้ที่มี ท่าที แบบนี้จะไม่เดินตามโลก แต่จะนำหน้าอยู่เสมอ โดยเริ่มต้นจากพยายามแสงวิชา เสรีภาพที่เป็น “หนทาง” (Freedom from) คือ เสรีภาพที่จะหลุดออกจาก “กรอบ” เดิม แต่มิใช่ออกໄไปเพื่อแสงวิชาความสะดวกสบายนามใจชอบ (Laissez-faire) หากแต่ต้องรับภาระอันหนักอึ้งที่จะต้องทำตามกติกาที่ตนเองตั้งไว้ จะต้องเป็นผู้มี “นาฬิกาปลุก” อยู่ในตน และมีวินัยอย่างเคร่งครัด เพื่อที่จะแสงวิชา เสรีภาพที่เป็น “เป้าหมาย” (Freedom to) อันได้แก่เสรีภาพในการสร้างสิ่งใหม่ ๆ ที่คิดว่ามีคุณค่ากว่าเดิมให้จงได้ และเมื่อกล้าสร้างเส้นทางสายของตนขึ้นแล้ว จะต้องกล้ารับผิดชอบ (Responsibility) ต่อมรรคviถีนั้น จึงเห็นได้ว่าเส้นทางแบบนี้มิใช่ได้มาโดยง่าย แต่จะต้องกล้าจะไม่ยอมหักและขาดกล้า หากแต่กลับถือว่าเป็นความท้าทายที่จะก้าวไปให้ถึง ถึงแม่บางครั้งอาจจะเป็นความเสียงและเจ็บปวดบ้างก็ตาม วิถีแห่งพุทธศาสนาเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ กล่าวคือ หลังจากที่ประภาคนามอุทิศตนเป็น “พุทธาส” แล้ว ท่านได้แสดงความรับผิดชอบโดยพยายามเติมเต็มนามนั้นให้สมบูรณ์อยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เพื่อที่จะก้าวให้ถึงจุดหมายที่มุ่งหวังต่อไป

ตามที่กล่าวข้างต้นเป็นการวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “มรรคviถีสุคธรรมเป็นสาがら” โดยสังเขป ต่อจากนี้จะทบทวนย้อนต้นจากบทที่ 1 เพื่อประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมของงานวิจัยนี้อีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ งานวิจัยเรื่อง “ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อร่วมของท่านพุทธาส” เป็นการวิจัยเชิงปรัชญาศาสนา (Philosophical religion research) มีวัตถุประสงค์ที่จะทราบภูมิปัญญาในการนำทางสู่เนื้อร่วม จากวัตถุประสงค์นี้ ได้นำมาพัฒนาเป็นโจทย์คำถามวิจัยหลัก คือ ท่านพุทธาสใช้ภูมิปัญญา กลวิธี บทบาท หรือวิธีวิทยาแบบใด จึงสามารถนำคนให้หันเข้าหาธรรมะ นำมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์ และนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน และอธิบายศาสตร์แขนงต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ? (ดู วัตถุประสงค์ของการวิจัย บทที่ 1 ข้อ 3.1 หน้า 14-15)

จากโจทย์คำถามวิจัยหลักนี้ได้จำแนกออกเป็นคำถามย่อย คือ (1) ท่านวิพากษ์วิธีเผยแพร่องค์ความแบบเดิมว่าอย่างไร และ เพราะอะไร (2) นำเสนอ รูปแบบ วิธีการ

กระบวนการที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวอย่างไร (3) ท่านได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากการแหล่งใด และนำมาประยุกต์ใช้อย่างไร (4) ในการดำเนินตามวิธีการข้างต้น ต้องเผชิญกับอุปสรรคข้อกำหนดของไร และเขียนให้อ่ายोงไร (5) จากวิธีเผยแพร่ธรรมะแนวใหม่ ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างไร ทั้งต่อท่านเอง วงวิชาการทั่วไป วงวิชาการด้านศาสนา และสังคมไทย (6) ท่านประสบความสำเร็จในการเผยแพร่ธรรมะแนวใหม่มากน้อยเพียงใด เพราะอะไร (7) ข้อคิดสำหรับนำมาประยุกต์ใช้มีอะไรบ้าง และจะประยุกต์ใช้อย่างไร ซึ่งจะไม่ตอบคำถามเหล่านี้เป็นรายข้อ แต่จะตอบโดยสังเคราะห์ให้เห็นเป็นภาพรวม

ขอบเขตของงานวิจัยนี้ มุ่งเจาะลึกเฉพาะ ประเด็นการใช้ภูมิปัญญานำทางสู่เนื้อรัฐธรรม โดยแสงหาข้อมูลจากเอกสาร ข้อมูลภาคสนาม และสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ คือ จะช่วยให้เข้าใจ “วิธีวิทยา” ที่ท่านนำมาใช้ และจะประยุกต์วิธีดังกล่าวมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้อย่างไรบ้าง อีกทั้งคาดว่าจะช่วยให้เข้าใจหลักคำสอนของศาสนาแห่งตน ช่วยส่งเสริมความเข้าใจระหว่างศาสนา และถอนตัวออกจากเสียจากการครอบงำของวัตถุนิยม

กรอบคิดทฤษฎี หรือ “วิธีวิทยา” (Methodology) ที่นำมาใช้ศึกษาในงานวิจัยนี้ พอกจะประมวลสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

กรอบคิด ทฤษฎี วิธีวิทยา

1. ตระกรamarawi

- ทฤษฎีเชื่อมนัย
- ทฤษฎีสมนัย
- ทฤษฎีปฏิบัตินัย
- การวิเคราะห์สรุป
- เชิงอุปนัยและนิรนัย

2. พุทธมารคwi

- บรรทัดฐานอุดมการณ์ ความไม่ยึดมั่นถือมั่น
- บรรทัดฐานมาตรฐานมาตราการ กาลามสูตร โคตมีสูตร มหาป/เทศสี

3. พุทธาสมมารคwi

- แนวทางปฏิบัติธรรมใน สวนโมกข์
- แหล่งการณ์สวนโมกข์ 50 ปีและกฎบัตรพุทธบริษัท
- หมวดที่ข้อฝ่าໄกว
- ภาษาคน - ภาษาธรรม
- ปณิธาน 3 ประการของ พุทธาสมกิจ
- อื่นๆ

1. สรุปผลการวิจัย

ถ้าพิจารณาจาก บทที่ 2 - 5 เป็นต้นมา จะเห็นว่า ได้เคราะห์สรุปและอภิปรายผลตามที่ตั้งคำถามไว้ในโจทย์วิจัยแบบจะทุกประเด็นแล้ว ส่วนในบทนี้เพียงแต่นำมาประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมอีกครั้งหนึ่ง บางเรื่องบางประเด็นจึงไม่จำเป็นต้องนำมากล่าวข้ามอีก ถ้าผู้อ่านสนใจ สามารถย้อนกลับไปพิจารณาโดยตรงจากหัวข้อที่ได้นำเสนอได้แล้ว

1.1 พุทธศาสนาอัลกชณ์ กับการปฏิเสธระบบคิดแบบเดิม

จากการศึกษาข้อมูลรอบด้าน พอกจะประมวลสรุปเอกสารลักษณ์เฉพาะตัวของท่านพุทธทาสได้ดังนี้ (1) เป็น “ทักษิณายบุคคล” ผู้สมควรแก่การทักชินา ไม่ด่างพร้อยตໍาหนินไม่ฝึกในการเมือง “โลกวัชชะทางการเมือง” ให้ถูกบุคคลนิพทา (2) “เป็นอยู่โดยชอบ” แต่ละคืนวันเต็มไปด้วยความปิติปราโมทย์ เป็นอยู่อย่างเชื่อแห่งกิเลสเทือดแห้ง เมี้ยวปู รส กลิ่น เสียง สมผัต มากระทบ แต่เป็นเมื่อนคลื่นกระทบผ้างแล้วจางหาย ไม่มีอะไรเหลือไว้ปูรุ แต่งให้เกิดเวทนา³ โดยถือคติว่า ทุกชีวิ “มีเพียงไรให้เห็น มิใช่มีไรให้เป็น” (3) มีความเป็นนักอุดมคติและมีปณิธานแน่วแน่ แม้จะเผชิญอุปสรรคก็ไม่ท้อถอย (4) เป็นผู้มี “พรสวรรค์” มีสมรรถภาพทางสมองพิเศษ รู้วิถีเคราะห์แยกแยะหากภูเกณฑ์ของธรรมชาติชนิดที่หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก (5) เป็นผู้มี “พรแสวง” มีนิสัยไฟรู้อยู่เป็นนิจ แสวงหาความรู้จากรอบด้าน (6) เป็นนักคิดแบบยลดแบบ “โยนิสมนสิการ” (7) มีท่าทีแบบ “นกนางนวลแตกผุ่ง” กล้านำเสนอธรรมทัศน์แปลกใหม่ ในลักษณะของการท้าทายผู้อื่นให้ “เข้ามาร่วมวง” อญ เสมอ (8) เป็นนักถ่ายทอดความคิดที่มีประสิทธิภาพ หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก (9) เป็นนักทฤษฎี นักปฏิบัติ และนักตรวจสอบทดลองอยู่ในคนเดียวกัน

แต่ถ้าประมวลจาก 129 ทัศนะ ที่รวมรวมไว้ในหนังสือ “แต่...ท่านพุทธศาสนาสากลฯ พระอริยเจ้าแห่งส่วนมากพลาaram” (2536) (ดู บทที่ 1 ข้อ 2 หน้า 11 - 13 ประกอบ) พบร่วมกัน 24 ทัศนะ (ร้อยละ 18.60) ที่ระบุ ลักษณะนิสัย ว่า ท่านเป็นคนละอ่อนดลอ่อน ประหมัด เรียบง่าย มีใจสูง อ่อนน้อมถ่อมตน เป็นแบบอย่างที่ดี ให้ความสำคัญและเชื่อ อาจารต่อความเป็นมนุษย์ มองโลกและชีวิตอย่างกว้างไกลลึกซึ้ง สามารถเคราะห์ปัญหาได้ถึง 7 - 8 ขั้น⁴ ดังที่ พระเศว วงศ์ กล่าวว่า ท่านมีเอกสารลักษณ์สำคัญ 7 ประการ คือ (1) มีสมองดี (2) ไม่เชื่อง่าย (3) ปฏิเสธวัตถุนิยม (4) พุทธจาริตร (5) ชอบใช้ปัญญาเจาะลึก (6) มีอิทธิบาท 4 สูง และ (7) มีความสนใจและความสามารถในการถ่ายทอด⁵

มีอยู่ 37 ทัศนะ (ร้อยละ 28.68) ที่ แสดงความควรระวังยอมรับ ให้เกียรติ เครารพ เทิดทูน ยกย่องบุชาให้เป็นปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ (เพชรน้ำเงิน) ทั้งในแง่ของความเป็นนักคิด นัก

เขียน และนักปฏิบัติ อีกทั้งยังยกฐานะให้เป็นราชบุรุษชั้นแหนห้าเที่ยบเท่าพระพุทธมิเช้าเจ้าร์ และนาคราชุน

มีอยู่ 38 ทัศนะ (ร้อยละ 29.46) ที่พูดถึงท่านในแง่ ผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้บุกเบิกแสงหา กล้าเสนอธรรมทัศน์อันท้าทาย แปลงແກะแนวทันสมัย ทวนกระแสลง เป็นนักคิดนอกแบบ นักปรัชญาของระบบ ไม่ติดยึดอยู่กับลัทธินิกาย เป็นนักปฏิริทางสังคม และวงการศาสนา ก่อให้เกิดอิทธิพลต่อคนรุ่นใหม่

มีอยู่ 22 ทัศนะ (ร้อยละ 17.05) พูดถึง ลักษณะของคำสอน ของท่านว่า ง่าย ตรงไปตรงมา เป็นสัมมาทิฐิ เหมาะสมกับคนไทย ทั้งยังสอนคล้องกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เพราะได้นำทฤษฎีลงสู่การปฏิบัติอย่างเป็นระบบครบวงจร ไม่เนื่อมเนาหรือประกอบเดร็ชนานวิชา แต่มีอยู่ 4 ทัศนะ (ร้อยละ 3.1) ที่กล่าวว่าคำสอนของท่านยากต่อการทำความเข้าใจ และมีเพียง 4 ทัศนะ (ร้อยละ 3.1) ที่เตือนสติว่าอย่าใช้ติดกับวิธีการของท่านว่าเป็น “สูตรสำเร็จ” ในการแก้ปัญหา

จากอัตลักษณ์ดังกล่าว จึงนำมาสู่ “ทัศนวิพากษ์” ต่อระบบคิดแบบเดิมอย่างตรงไปตรงมา โดยท่านวิพากษ์ระบบการศึกษาและวัตถุปฎิบัติของหมู่ภิกษุสมัยนั้นหลายແง่ มุน เช่น วิพากษ์ว่า (1) เป้าหมายของการบวช ผิดพุทธประسنศ มิได้บวชเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง หากแต่เพื่อเยือนพระศาสนा หาลาภยศ สรราเศรษฐี สุข หรือเพื่อได้เดาเลื่อนฐานะทางสังคม (2) เนื้อหาที่ใช้ศึกษา ไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย คลายกำหนด เพื่อสงบ เพื่อร่วงบ เปื่อยรู้สึก เพื่อนิพพาน โดยเฉพาะเนื้อหาส่วนที่เป็นพระอภิธรรม ถูกท่านวิพากษ์ว่ามิใช่พระวจนะ แต่เป็นของพวกสังคีติการเจ้าร์ ร้อยเรียงขึ้นเองภายหลังแล้วนำไปใส่พระโคชีร์ (3) วิธีศึกษาล้าหลัง โดยเฉพาะการแปลภาษาบาลี มัวแต่ยึดมั่นในรูปแบบตามตัวอักษร ไม่มุ่งให้สำเร็จประโยชน์ได้จริง (4) วัตถุปฎิบัติของภิกษุ หย่อนยานพระวินัย สรวัลเสโยหา ไม่สำรวมระวาง ทำตนเป็น “โลกวัชร” ให้ชาวบ้านดำเนินติดเตียนอยู่เสมอ กล่าวได้ว่าภิกษุส่วนใหญ่ในสมัยนั้นเป็นผู้รู้น้อยด้อยปัญญา ไม่เหมาะสมที่จะเป็นบุคคลต้นแบบทั้งทาง “คุณวุฒิ” และ “คุณธรรม” (5) โอกาสที่จะบรรลุอุดมคติของพุทธศาสนา คนทั่วไปเข้าใจว่าการบรรลุนิพพานจะมีได้เฉพาะสมัยพุทธกาล แต่ท่านเชื่อมั่นว่ามีได้ตลอดเวลา ไม่ขึ้นอยู่กับกาล (อกาลิก)

1.2 นำเสนอธรรมทัศน์ในรูปแบบ “สหวิทยาการ” และ “บูรณาการ”

เมื่อปฎิเสธและวิพากษ์ระบบเดิมแล้ว ได้นำเสนอธรรมทัศน์ในรูปแบบใหม่ ดังจะสรุปให้เห็นโดยสังเขปดังนี้⁶

1 ส่วนที่เป็นภาคทฤษฎี (ปริยัติ) : ท่านเป็นคนมองโลกอย่างสากลและทันสมัย

คือ “ไม่มองแบบแยกส่วน ไม่เชื่อว่าศาสตร์เพียงแขนงเดียวจะตอบคำถามทุกเรื่องอย่างครบถ้วนได้ จึงระดม “สรรพวิชวิทยา” จากศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น พุทธวิทยา ภารตะวิทยา จีนวิทยา ตะวันตกวิทยา ฯลฯ มาใช้ในรูปแบบของสหวิทยาการและบูรณาการ ดังเช่น เริ่มต้นโดยสืบคันพระไตรปิฎก เพื่อค้นหาหลักการของเดร瓦ทแบบดั้งเดิม นำพระสูตรต่าง ๆ มาใช้เขียนหนังสือ “ตามรอยพระอรหันต์” และยังศึกษาส่วนดีของต่างลัทธินิกายมาประยุกต์ใช้ เช่น ของนิกายเซน เพราะเห็นว่ารูปแบบดั้งเดิม มีข้อคิดคำคม ให้ทั้งสมณะและวิปัสสนา ศึกษาวิธีการทางจิตวิทยาศาสตร์มาประยุกต์ใช้ ศึกษาปรัชญาอินเดีย โดยเฉพาะวิธีการของเวทานตะ เพราะเชื่อว่าเป็นพื้นฐานต่อการเข้าใจพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ในส่วนของปรัชญาตะวันตก ท่านสำรวจนับว่าเป็นการโต้แย้งถกเถียงเพื่อประโยชน์ ปัญญาตามหลักตรรกวิทยา มีช่วยให้พ้นจากทุกข์ได้อย่างใด ถ้าจะพูดถึงบ้างเฉพาะแนวคิดของ ไซเป็นเชาเออร์ (Arthur Schopenhauer - ชาวเยอรมัน, 1788 -1860) ที่เสนอว่าชีวิตดั่นรอนอย่างมีดีบودเพื่อความอยู่รอด (The will to Live) นอกจากรู้สึกที่ยังทำความเข้าใจคำสอนของศาสนาคริสต์ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ ศึกษาของนิกายมหายาน เพราะเห็นว่ามีส่วนคล้ายคลึงกับของเดร瓦ทและง่ายต่อการสื่อสารกับชาวบ้านผู้ที่มีการศึกษาน้อย ส่วนของนิกายวัชรยาน ที่เสนอว่า “หนามยก เอานามบ่ง” โดยสอนว่าเมื่อเกิดความกำหนดนัด ก็สภาพให้เต็มอิ่ม แล้วจะเบื่อหน่ายและหลุดพันไปเอง ท่านเห็นว่าเป็นวิธีที่ไร้ค่า นอกจากนี้ ยังศึกษาทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ ฟรอยด์ และ แอดเลอร์ ที่อธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ว่าเกิดจากแรงขับที่จะหลอกเทิด ปมด้อย มาทดลองวิเคราะห์ตามแนวพุทธ โดยอธิบายเสียใหม่ว่าต้องการจะหลอกเทิด ปมเขื่อง (อัสมิมานะ, ตัวภู - ของภู)⁹ ท่านยังได้ศึกษาแนวคิดทางการเมืองเพื่อนำมาสร้างเป็นทฤษฎีการเมืองแบบอัมมิกังค์มนิยม และศึกษาแนวคิดของคอมมิวนิสต์ผู้ประกาศเป็นศัตภรภัพพุทธศาสนา เพื่อที่จะ “รู้เข้า - รู้เรา” จนถึงขั้นหาญกล้าประกาศตนว่า “เป็นคอมมิวนิสต์ที่เหนือกว่าคอมมิวนิสต์ คือไม่ใช่เหล็กและเลือด แต่ใช่ความเมตตาแทน” (ดู บทที่ 4 ข้อ 8 หน้า 126) ส่วนวิธีทางสังคมศาสตร์ท่านนำมาประยุกต์ใช้มากมายหลายรูปแบบเช่นกัน⁹ นอกจากนี้ยังศึกษาโบราณคดีและพงศาวดาร แต่เห็นว่านำมาประยุกต์ใช้ได้น้อย จึงเพลามีไป

2 ส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติ : ได้ลงมือฝึกฝนทดลองอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ โดยลงมือทำตามลำดับขั้นตอนแบบค่อยเป็นค่อยไป คุณมาได้กับการฝึกบังคับม้า ในขั้นแรกจะต้องฝึกให้มั่นย้อมรับการสวมบังเทียนก่อน จึงจะลงมือฝึกบทเรียนในขั้นสูงต่อไป ดังที่ท่านบันทึกไว้ในเรื่อง “พุทธทาส อันทินการปฏิบัติธรรม การศึกษาชีวิตอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ บันทึกรายวันขณะฝึกฝนตนเองอย่างเข้มข้นในวัยหนุ่ม” ท่านได้ทดลองฝึกฝนอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียงผู้เดียวตลอดพระหวชา (27 กรกฎาคม - 23 ตุลาคม 2477)¹⁰

ไม่ยอมพบปะส่วนภักดี ทั้งนี้เพื่อที่จะดันหา สภาพจิตอันปล่อยหมก และ บทเรียน แห่งการตื่นอยู่เสมอ และยังบันทึกรายงานการฝึกฝนและประเมินผลแต่ละวันไว้อีกด้วย (ดู รายละเอียดบทที่ 4 ข้อ 3 หน้า 111 - 115)

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ท่านจะถือว่าพุทธศาสนา (ศาสตร์แห่งโลกตะวันออก) จะเป็น “อธิชิวิตยาศาสตร์” หรือศาสตร์อันประเสริฐที่สามารถจัดทุกชีวิตร้อย่างแท้จริง แต่ก็มิได้ ละเลยศาสตร์แห่งโลกตะวันตก เพราะเห็นว่าวิทยาการแห่งโลกตะวันตก โดยเฉพาะวิชี การทางวิทยาศาสตร์มีจุดเด่นในเรื่องของการนำเสนอ ที่ดำเนินไปอย่างมีระบบ เป็นแบบแผน เป็นระบบ ตามลำดับขั้นตอน และมีกระบวนการที่สามารถพิสูจน์ตรวจสอบได้ อย่างเป็นสาสารณะ จึงทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นเรื่องของชั้นจริงจัง และช่วยยกระดับสิ่งที่ นำเสนอให้มีคุณค่าและความน่าเชื่อถือตามไปด้วย ซึ่งได้เปรียบก่าวิชีนำเสนอของ ศาสตร์แห่งโลกตะวันออก ที่มักจะกระทำการสอนอย่างสะเปะสะปะและขาดระเบียบวิธีวิทยาที่ดี โดยเฉพาะวิชีนำเสนอของหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาในสมัยนั้นที่ค่อนข้างด้อย ประสิทธิภาพ จึงทำให้ดูเสมือนว่าเนื้อหาสาระพลอยด้อยค่าและไม่สำคัญตาม ไปด้วย ฉะนั้น การที่ท่านพยายามทุ่มเทศึกษาศาสตร์แห่งโลกตะวันตกอย่างเข้มข้นจริงจัง โดยเฉพาะ วิชีการทางวิทยาศาสตร์ นอกจากจะพยายามค้นหาว่ามีเนื้อหาสาระส่วนใด ที่พอจะนำมาบูรณาการเข้ากับศาสตร์แห่งโลกตะวันออกได้บ้างแล้ว จุดมุ่งหมายที่สำคัญ ยิ่งกว่าคือ ความพยายามที่จะดันหา ระเบียบวิธีวิทยาของทางตะวันตก เพื่อที่นำมาใช้ เป็น เครื่องมือ ในการนำเสนอเนื้อหาสาระของหลักธรรมในพุทธศาสนาให้ทรงคุณค่า จน สามารถนำออกไปสนับสนุนภักดี ความเป็นสากลได้อย่างมีความหมายยิ่งขึ้น¹¹

1.3 สร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิด

เพื่อที่จะทำให้เด่นทางสายสวนไม่ยกยื่นหยัดมั่นคง ทนต่อการตรวจสอบ หลัง จากที่ปฏิเสธระบบเดิมแล้ว ท่านจึงสร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิดโดยนำ “บรรทัดฐาน อุดมการณ์” เรื่อง ความไม่มีข้อถกเถียง มาใช้เป็นเกณฑ์ของทาง โดยอ้างว่าพระพุทธเจ้า ทรงเปิดช่องทางให้ทำได้ เพราะคำว่าไม่มีข้อถกเถียง หมายถึงไม่มีข้อถกเถียงในทุกสิ่ง รวมทั้งพระไตรปิฎก จากบรรทัดฐานนี้ ได้เปิดโอกาสให้ท่านนำเอาเนื้อหาในพระไตรปิฎก มาตรวจสอบอย่างเข้มข้นและจริงจัง ว่า คำสอนนั้นเป็นพระຈานะหรือไม่ นอกจากนี้ยังได้นำ “บรรทัดฐานมาตรฐาน” มาช่วยค้ำยันให้มีความชอบธรรมยิ่งขึ้น โดยนำหลักความเชื่อใน กalam สูตร มาตรวจสอบดูว่าเนื้อหาใดควรจะเชื่อหรือไม่ต่อเมื่อพิจารณาเห็นว่า ก่อให้ เกิดประโยชน์เกิดสุขหรือไม่ (กุศลหรืออกุศล) และนำบรรทัดฐานเกี่ยวกับหลักการพื้นฐาน ของพุทธศาสนาใน โคตมีสูตร เพื่อตรวจสอบดูว่าเข้ากับหลักการเรื่องความเป็นผู้เดียง่าย

มักน้อย สันโดษหรือไม่ อีกทั้งนำเอกสารทั้งสูนใน มหาปทесสี มาเทียบเคียงว่าเป็นธรรมดินัยหรือไม่อีกด้วย

จากการตรวจสอบด้วย “บรรทัดฐานอุดมการณ์” และ “บรรทัดฐานมาตรฐานมาตรการ” ท่านอ้างว่าสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือสำหรับ “ร่อน” เนื้อหาในพระไตรปิฎกออกได้ถึงร้อยละ 30 - 60 สวนควรจะร่อนออกมากน้อยเท่าใด ขึ้นอยู่กับระดับภูมิปัญญาของผู้ศึกษาธรรมะของแต่ละบุคคล (ดู บทที่ 2 ข้อ 2.1 หน้า 38-39 ประกอบ) ท่านอ้างว่าการกระทำแบบนี้มิใช่ทำตามคำสอนใจตน มิใช่ “ไม่มะบุรุษ” หากแต่ทำด้วยความรู้สึกและรับผิดชอบในนาม “ทาสของพระพุทธเจ้า” ผู้ที่พยายามเดินตามครรลองซ่องทางที่พระพุทธองค์ทรงเปิดให้กระทำได้เท่านั้น จะนั้นจึงถือว่าเป็นการกระทำที่ชอบธรรม และท่านยังวิพากษ์ฝ่ายตรงข้ามว่า เชื่อพระไตรปิฎกและคำสอนสืบต่อ ๆ กันมาอย่างหลับหมูลับตา ไม่รู้จักใช้เครื่องมือที่ทรงให้ไว้ตรวจสอบให้ดีเสียก่อน จะนั้น จึงเห็นได้ว่าการที่ท่านสร้างความชอบธรรมให้แก่ระบบคิดโดย “ตระกະ” แบบนี้ แม้จะมีฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย แต่หาเหตุผลมาตีแย่งได้ยาก เพราะไม่สามารถชี้ให้เห็นชัดเจนว่าท่านละเมิดพุทธบัญญัติข้อใดและละเมิดอย่างไร

1.4 แก้ปัญหาร่องพระวจนะขัดแย้งกันเอง ตีความประยุกต์ใช้ให้สำเร็จประโยชน์ และบูรณาการคำสอนต่างลัทธินิกายมาใช้

แม้จะใช้บรรทัดฐานข้างต้นมาใช้ตรวจสอบเพื่อ “ร่อน” ส่วนที่เชื่อว่าไม่ใช่พระวจนะหรือสิงปломปนมออกได้ส่วนหนึ่งแล้ว แต่ยังประสบปัญหา คือ ยังมีเนื้อหาอีกบางส่วนที่เชื่อว่าเป็นพระวจนะ แต่ขัดแย้งกันเอง ในกรณีนี้ท่านเยี่ยวยาโดยสร้างทฤษฎีสองภาษา (ภาษาคน - ภาษาธรรม) ขึ้นใช้ โดยอธิบายว่าสาเหตุที่พระองค์ทรงใช้ภาษาต่างกัน เพื่อให้หมายกับพื้นที่ของแต่ละเรื่อง แต่ละบุคคล ในแต่ละบริบท ในบางเรื่องบางกรณี จึงต้องเป็นภาษาคน ส่วนในอีกบางเรื่องบางกรณี จึงต้องเป็นภาษาธรรม การอธิบายพระวจนะที่ขัดแย้งกันเองด้วยทฤษฎีดังกล่าวอย่างมีเหตุมีผลให้เป็นที่ยอมรับแบบนี้ ถือว่า เป็นกลยุทธ์แปลกใหม่ที่วงการชาวพุทธในประเทศไทยไม่เคยกระทำมาก่อน แต่ท่านทำได้สำเร็จ จนกลายเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการชาวไทยและชาวต่างชาติ จึงถือว่าเป็นวิธีการที่นำออกไป “สอนนา” กับความเป็นสถาลได้อย่างเต็มภาคภูมิ ส่วนในกรณีของ “ปุราณธรรม” ที่ແ Pang อยู่ในรูปของ “อัสดงคตภาษา” (บาลี - สันสกฤต) ซึ่งยากต่อการสื่อสารกับคนรุ่นใหม่ ท่านได้ทำตนเป็น “นักประเพณีนิยมแนวใหม่” (Neo-traditionalist) นำปุราณธรรมเหล่านั้นมาเจียร์ใน แล้วเสนอในรูปแบบของ “อรุณโรจน์ภาษา” (ภาษาของคนรุ่นใหม่) ให้สำเร็จประโยชน์ได้ นอกจากนี้ ยังทำตนเป็น “คนหลุกกรอบ - อุญแห่งนือ

ลักษณะนิยม” (คำนึงถึงธรรมะมากกว่า尼伽耶) พยายามดำเนินตามปณิธานเรื่องสร้างความเข้าใจระหว่างศาสนา โดยนำเอาส่วนดีจากคำสอนของลักษณะนิยมอื่น เช่น ของเชน มหาyan คริสต์ มาบูรณาการต่อกาลและประยุกต์ใช้อย่างสร้างสรรค์แบบผ่อนผันสั่นผ่อนယว่า สร้างความเข้าใจอันดีและสำเร็จประโยชน์ด้วยกันทุกฝ่าย การใช้ภูมิปัญญาในการทำงานและสืบทอดธรรมแบบนี้ ถือว่าเป็นกระบวนการทัศน์แปลกลใหม่ที่ไม่มองโลกและมนุษย์แบบแบ่งแยกเชื้อชาติศาสนา แต่เสนอให้ทุกศาสนาหันมาร่วมจับมือกันเป็น “สหกรณ์” เพื่อยินยอมสิ่งที่ดีกว่าให้แก่มวลมนุษยชาติ (ดู บทที่ 2 ข้อ 3.5 หน้า 53 - 54) ซึ่งถือว่ามีความเป็นเหตุเป็นผลและมุ่งสู่ความเป็นสากลออย่างแท้จริง

1.5 เพชรบุรีน้ำกับปัญหาอันเนื่องมาจากการก้าวการทำงานโดยกระบวนการทัศน์แบบใหม่

ในการปฏิเสธเนื้อหาในพระไตรปิฎกโดยอ้างว่าสามารถ “ร่อน” ออกได้ประมาณร้อยละ 30 - 60 และวิพากษ์วิวิธีศึกษาของนักอภิธรรมว่า เป็นแบบ “นับเม็ดมะขาม” หรือ “กรุงรังเหมือนรังหนู” ได้นำมาสู่การเพชรบุรีน้ำกับกระบวนการทัศน์แบบเก่า ทำให้นักอภิธรรมและแนวร่วมอุดมคติต่อต้าน รุ่มกันโจนติ และกล่าวหาว่าร้ายกาจอยู่ในแบบ จนก่อให้เกิดการแบ่งฝ่ายทางความคิด โดยฝ่ายหนึ่งหันมาเป็นแนวร่วมของท่านพุทธทาส ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งหันมาเป็นแนวร่วมของนักอภิธรรม และท่านได้ทำหน้าที่เป็น “แม่ทัพธรรม” นำ “เหล่าเสนา” ออกสู้ศึกทั้งในและนอกสถานที่ ทั้งวิวาทะชี้ชี้หน้า และใช้หนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” เป็นระบบอุส่ายตอบโต้ในรูปแบบที่เรียกว่า “นำธรรมนำม้าชาระธรรมะโคลน” โดยมอบภาระหน้าที่ให้ “ผู้ชุมทางสังคม” (พุทธศาสนาและคนทั่วไป) ทำหน้าที่เป็นกรรมการตัดสิน

ถึงแม้ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา จะยังไม่มี “ผู้ชุมทางสังคม” ท่านใด ออกมายื่นข้อความใดแพ้หรือชนะ แต่การที่ท่านกล้ายื่นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในหมู่ชาวไทย และชาวต่างชาติ โดยเฉพาะมหาวิทยาลัยชั้นนำในประเทศไทยได้ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ถึง 7 แห่ง ได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก ผลงานหลายชิ้นได้รับการแปลเป็นหลายภาษา บางชิ้นได้รับการพิมพ์ในสำนักพิมพ์ชั้นนำของโลก ได้รับเชิญให้ไปประชุมเกี่ยวกับพุทธศาสนาระดับนานาชาติ มีผลงานตีพิมพ์เผยแพร่ในภาษาไทยและมีเทปธรรมะมากกว่ากิจที่ท่านได้ในประเทศไทยสมัยนั้น ประกอบกับเส้นทางสายสัมโนก็ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลาย ทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างชาติ โดยเฉพาะในหมู่ปัญญาชนคนรุ่นใหม่ จากเหตุผลต่าง ๆ เหล่านี้ จึงกล่าวได้ว่าแม้จะไม่

สามารถตัดสินสรุปได้อย่างเต็มปากว่าท่านเป็นฝ่ายชนะ แต่ถือได้ว่าไม่ใช่ฝ่ายพ่ายแพ้อย่างแน่นอน

1.6 ลงมือ “ต่อยอด” เส้นทางสายสวนโมกข์

หลังจากสืบค้นขุมทรัพย์จากพระภูเขาชี้ชี้ และสารดื่มจากขอพระอรหันต์ เพื่อเป็นการญี่ปืนฐานจนเป็นที่พ่อใจระดับหนึ่งแล้ว สิ่งที่ต้องรีบกระทำไปพร้อม ๆ กัน คือ “รับกันไปเพลาง แลกรหะมะกันไปเพลาง” เพื่อให้เส้นทางสายนี้มุ่งสู่ความเป็นสากลมากยิ่งขึ้น จึงพยายามต่อยอดส่วนที่เป็น “พุทธาสมรรถวิถี” ในหลากหลายรูปแบบ เช่น การกำหนดแนวทางการปฏิบัติธรรมในสวนโมกข์ โดยให้เลือกลักษณะเป็น “ตนเป็นที่พึงแห่งตน” ไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ คงมีแต่กัลยาณมิตรคอยช่วยเหลือกัน ออกແطلกการณ์สวนโมกข์ 50 ปี เพื่อประมวลสรุปผลงานตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา และແطلกให้ทราบอย่างเป็นทางการ ในແطلกการณ์นี้จะท่อนให้เห็นปัจจุบันและอดีต วิธีทำงาน การแก้ไขปัญหาเพื่อเข้าสานะอุปสรรค และเพื่อที่จะให้เส้นทางสายสวนโมกข์ดำรงอยู่อย่างสติสัตว์ยิ่งขึ้น จึงสร้างกฎบัตรพุทธบริษัทขึ้นใช้เอง ในกฎบัตรฯ นี้กำหนดเป็นหมวดหมู่ ในแต่ละหมวดหมู่ได้กำหนดแนวทางปฏิบัติและบทบาทหน้าที่ที่พุทธบริษัทพึงกระทำ ในบางหมวดหมู่ยังได้วิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวกับปัญหาระบบทั่วไป ปัญหาสังคม และปัญหาโลกปัจจุบัน เมื่อยกร่างเสร็จแล้ว ก็ประกาศเป็น “กฎบัตรฯ” ไว้เป็นแนวทางดำเนินร่วมกันต่อไป ถ้าจะเบรียบเทียบระหว่าง “ແطلกการณ์สวนโมกข์ 50 ปี” กับ “กฎบัตรพุทธบริษัท” มีนัยสำคัญต่างกันคือ ในແطلกการณ์ฯ เป็นการรายงานสรุปเรื่องราวในอดีตเพื่อไว้เป็นบทเรียน แต่ในกฎบัตรฯ เป็นการกำหนดแนวทางเพื่อที่จะไว้ใช้ปฏิบัติร่วมกันในอนาคต

อย่างไรก็ตาม ถ้าจะประมวลสรุปภาพรวมของเส้นทางสายสวนโมกข์ เป็นที่นำเสนอ ก็ต้องยอมรับว่ามีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่เด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ มุ่งเน้นการตีความธรรมะให้สำเร็จประโยชน์ได้จริงในชีวิตนี้ แม้จะต้องระดมวิธีการของต่างลัทธินิกายมาใช้บ้าง ไม่ถือว่าเป็นการเสียหายแต่อย่างใด ทำนองเดียวกับการที่จะรักษาผู้ป่วย ไม่ต้องกังวลว่าแพทย์ที่มาให้การรักษาบ้านถือศาสนาอะไร นับถือศาสนาเหมือนหรือต่างจากผู้ป่วย ขอเพียงแต่สามารถรักษาอาการป่วยให้ได้ก็พอ ซึ่งวิธีการดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่าท่านพุทธทาส มีทัศนะสอดคล้องกับของพวก “ปฏิบัตินัย” และมุ่งสู่ความเป็นสากลอย่างแท้จริง และเพื่อที่ขยายสู่ความเป็นสากลให้มากยิ่งขึ้น ท่านยังทำตนเป็นเสมือน “จรวดท่อนแรก” ที่นำหลักคำสอนของพุทธศาสนาออกไปประยุกต์ใช้ อธิบายศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น สร้างระบบการเมืองแบบธิมมิกสังคมนิยม, นำไปเสนอทนา

กับลักษณะรากและระบบพุทธนิยม หรือแม้แต่ทั้งที่สุด หลังจากที่ลงทุนลงแรงทุ่มเทศึกษา ค้นคว้ามาติดตลอดชีวิต ก่อนที่จะละสังขารจากโลกนี้ไป ท่านยังดำเนินการตามครรลองแห่งความเป็นสากล เช่นเดียวกับปราชญ์ผู้กระเดื่องนามหั้งลาย โดยการฝ่ากมรดกทางความคิดได้เป็นมรดกโลก สืบทอดศาสตร์อนุชนรุ่นหลังสืบไป

1.7 ประมวลสรุป “ภูมิปัญญา” บนเส้นทางสายสวนโมกข์

อันที่จริงเนื้อหาสาระที่นำเสนอต้องแต่ต้นมา ล้วนเป็นภูมิปัญญาทั้งสิ้น แต่ในข้อนี้ จะประมวลสรุปให้เห็นภาพรวมอย่างเป็นระบบคร่าวๆ จัดดังนี้ (1) สร้างห้องทดลองทางจิตขึ้นที่สวนโมกข์, ลงมือฝึกฝนปฏิบัติอย่างเข้มข้นจริงจัง และประกาศนามอุทิศตนเป็น “พุทธทาส” (2) พร้อมกันนี้ ได้ลงมือสืบค้นขุมทรัพย์จากพระไชยสูรเพื่อที่ใช้สำนต์จากรายพระอรหันต์ (3) เยียนหนังสือชื่อ “ตามรอยพระอรหันต์” เพื่อที่จะไว้ใช้เป็นคู่มือฝึกฝนตนเองและใช้สอนผู้ที่จะก้าวตาม (4) เพื่อที่จะทำให้เส้นทางสายนี้ก้าวหน้ามั่นคงอย่างเป็นระบบ จึงตั้งองค์กรหรือคณะทำงานคือ “คณะธรรมทานมูลนิธิ” (5) พร้อม ๆ กันนั้น ได้ออกหนังสือพิมพ์ “พุทธศาสนา” เพื่อใช้เป็นระบบอภิสัยเผยแพร่ทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างชาติ (6) ในยามชราเมื่อเห็นว่าเรื่ยวแรงไม่สามารถที่จะอบรมสั่งสอนได้เท่าไนวัยหนุ่ม ได้ใช้วิธีการสอนศาสนาให้เหมาะสมกับบุคคลป่วยไข้ โดยสร้าง “โรงพยาบาลวิญญาณ” ขึ้นเป็นเครื่องช่วย (7) พร้อม ๆ กันนั้นยังได้ผลิตสื่อโสตทัศนูปกรณ์มากมายหลายรูปแบบ (8) ยักย้ายถ่ายเทวิธีนำเสนอด้วยหลากหลายลักษณะ (9) นำ “สื่อบันเทิง” มาใช้เป็นเครื่องมือสื่อสอนธรรมะ เช่น วิธีการของเพลง (ปฏิจัสมุปบาทแบบ ยั่ม เพลง - สาดทบทวนธรรมะด้วยเสียงเบา ๆ), วิธีการของดนตรี (ดนตรีธรรมะ - ดู บทที่ 3 ข้อ 2.1 หน้า 70), ศิลปะการแสดง (การแสดงหนังตะลุง) ตลอดจนการนำเสนอด้วยรูปแบบของบทร้อยกรอง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อที่จะใช้สื่อสารกับคนหนุ่มสาวผู้ที่ยังไม่เคยอุ่นรู้ความบันเทิงให้สำเร็จประโยชน์ แต่ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า “สื่อบันเทิง” ที่นำมาใช้ต้องเป็นไปเพื่อ “เร้า” คุกคัก มิใช่ “เร้า” กิเลส¹² (10) ในการนี้ที่มีปัญหาในการตีความธรรมะท่านได้สร้างทฤษฎีสองภาษาขึ้นใช้ (11) ใช้ภาษาอังกฤษเผยแพร่ศาสตร์แก่คนต่างภาษา โดยตั้ง “ธรรมมารมนานาชาติ” ขึ้นที่สวนโมกข์นานาชาติเพื่อฝึกอบรมทางจิตให้แก่ชาวต่างชาติ (12) คืนสิทธิให้แก่สตรีโดยตั้ง “ธรรมมารดา” ไว้ฝึกอบรมระหว่างสตรีด้วยกันเอง (13) นำวิธีการของลัทธิศาสนาอื่นมาประยุกต์ใช้ให้สำเร็จประโยชน์ (14) นำบุราณธรรมในอัสดงคตภาษามาตีความให้ให้เหมาะสมกับกลัมมัย (15) วิธีการที่นำเสนอล้วนแปลกใหม่ชวนติดตามอยู่เสมอ (16) นำสิ่งที่เป็น “นามธรรม” ซึ่งรู้ตามเห็นตามได้ยาก

มาคุปมาเปรียบกับสิ่งที่เป็น “รูปธรรม” ซึ่งรู้ตามเห็นตามได้ง่าย (17) นำกลยุทธ์ทางการโฆษณาสินค้ามาโฆษณาหรรษา (ธรรมโฆษณาของพุทธศาสนา) (18) เพื่อที่จะช่วยให้งานเผยแพร่หรรษาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ท่านได้เขียน แต่ง แปล แปลงหนังสือจำนวนมาก (19) อีกทั้งยังดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือ ทั้งเล่มหนา เล่มบาง เพื่อที่จะสะดวกต่อการจำหน่าย ง่ายต่อการจ่ายแจกและหยิบอ่าน ประหนัยดั้งเดิม และมีประสิทธิภาพต่อการเผยแพร่ (20) กรณีที่ไม่สะดวกในการเขียน ได้พุดลงแบบบันทึกเสียง (เทปธรรมะ) เพื่อสื่อสารกับพวกร่วมกันที่ไม่มีเวลาอ่านหนังสือหรืออ่านไม่ออก (21) สร้างผู้ที่อยู่ห่างไกลไม่สามารถเดินทางมา “รับแจกดวงตา” ที่สวนโมกข์ได้ ท่านได้เดินทางไปแจกให้ถึงที่โดยวิธีต่าง ๆ (โดยเฉพาะในสมัยวัยหนุ่มที่ยังเดินทางได้แคล้วคล่องว่องไว) เช่น การล่องเรือแสดงธรรม และออกเทศนาสัญจร (22) เพื่อที่จะให้เส้นทางสายสานโมกข์เผยแพร่อย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ได้สร้างเครือข่ายสายธรรมไว้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แม่ท่านจะกล่าวอยู่เสมอว่าสวนโมกข์มีเพียงแห่งเดียวที่ใช้ยา แต่เครือข่ายทาง “จิตวิญญาณ” มีอยู่ทั่วไป เช่น ที่กรุงเทพมหานคร เชียงใหม่ หรือแม้แต่ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (23) ในบางกรณีท่านลงมือสร้างแกนนำไว้ช่วยทำหน้าที่เผยแพร่ โดยจัดอบรมกลุ่มคนต่าง ๆ เช่น ผู้พิพากษา หรือออกบรรยายธรรมเพื่อ “ต่อทางสุนัข” ให้แก่นักศึกษาตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ (24) ทำการอบรมครู นักเรียน และภิกษุสามเณรbatchใหม่ (25) ก่อนละสังฆาริได้ฝึกอบรมไว้สืบทอดศาสนา เป็นต้น

ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ถือว่าเป็นการใช้มิปัญญาอย่างเป็นกระบวนการและเป็นระบบควบคุม ล้วนแต่เน้นเรื่องความแปลกใหม่ทันสมัย ท้าทาย และสามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงอย่างเป็นรูปธรรมได้ในกาลชาติปัจจุบัน ถือว่าเป็นแบบอย่างที่ดีที่จะนำไปประยุกต์ใช้ในวงการศึกษา วงการศาสนา และวงวิชาการทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทเรียนแห่งการอาชันนะคุปสรรค ความเครียด ความกลัว และการอาชันนะใจตนเองหรืออาชันะอินทรีย์โดยลงมือทำในสิ่งตรงข้าม (Anti) ตามแบบฉบับที่เรียกว่า “หนามยกเข้าหนามบ่” ซึ่งประยุกต์มาจาก บาลีภัยเกรวสูตร เพียงวิธีเดียว ก็ถือว่าเกินคุ้มสำหรับบทเรียนแห่งชีวิตและการต่อสู้ นอกเหนือนี้ ยังมีภูมิปัญญาอีกหลายด้าน ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมและมวลมนุษยชาติทั่วไป (ดู บทที่ 3 ข้อ 1 หน้า 58-59, บทที่ 4 ข้อ 3 หน้า 111 - 114 ข้อ 8 หน้า 124 - 125 และบทที่ 5 ข้อ 1 หน้า 144 - 146)

1.8 กลยุทธ์ “สืบทอดธรรม” แบบพุทธศาสนา

หลังจากประมวลข้อมูลจากการอุดมด้านแล้ว พบร่วมกันพุทธศาสนา มีกลยุทธ์ในการสืบทอดธรรมโดย 7 วิธีหลัก ๆ คือ การพูดให้ฟัง เขียนให้อ่าน ชวนให้คิด ทำให้ดู อยู่

ให้เห็น เย็นให้สัมผัส และ นิมนานให้ทำงาน. กล่าวคือ (1) คำว่า พูดให้ฟัง หมายถึง การเทศนาอบรมสั่งสอน ทั้งในและนอกสวนไมกซ์ การแสดงธรรมสัญจร รวมทั้งพูดลง ม้วนเทปแล้วจัดพิมพ์เป็นหนังสือ (2) คำว่า เขียนให้อ่าน หมายถึง การเขียนหนังสือ รวมทั้งแต่ง แปล และแปลง ทั้งประเทวติแก้วและร้อยกรอง (3) คำว่า ชวนให้คิด หมายถึง การย้ำๆให้คิดจากภาพปริศนาธรรม โดยเฉพาะจากภาพที่ในมหรสพทางวิญญาณ และที่สวนหินแบบเช่น (4) คำว่า ทำให้ดู หมายถึง สอนโดยวิธีทำให้ดูเป็นแบบอย่างว่า เมื่อ “โลกธรรม” มากระทบ ไม่logic ไม่กรอกให้เห็น ไม่สอนให้ผู้อื่นทำในสิ่งที่ตนปฏิบัติไม่ได้ แต่สอนให้ทำงานที่ท่านพูดและทำให้ดูได้ โดยถือหลักว่าการสอนโดยวิธีทำให้ดูมีคุณค่า กว่าการอ่านหรือพูดให้ฟังเป็นร้อยเท่าที่คุณ (ดู บทที่ 4 ข้อ 2 หน้า 110-111) (5) คำว่า อยู่ให้เห็น หมายถึง การเป็นอยู่ “ติดดิน” ประยัดเรียบง่าย แต่สงบสุข รวมทั้งการ “เป็นอยู่อย่างต่ำ” มุ่งกระทำอย่างสูง - ฉันข้าวจานแมว อาบน้ำในครุ อนุภูมิเล้าหมู ฟังยุ่งร้อง เพลง” เป็นต้น (6) คำว่า เย็นให้สัมผัส หมายถึง อาการสงบเย็นเยี่ยงผู้ที่มีสภาพจิตใจอัน ปล่อยหมวด ดังที่ท่านพูดว่าเป็นผู้ “สดดทึ้งได้เหมือนถ่านน้ำลาย”¹³ ไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้น สภาพจิตจะไม่โอนเอียนหวั่นไหว แม้ถึงความเมื่องเป็นไปก็ไม่พาสังขารหนีตาย และ (7) คำว่า นิมนนำให้ทำงาน หมายถึง การชวนให้ลงมือฝึกฝนปฏิบัติตาม เช่น ให้วรรณกันอดอาหารในวันล้ออยู่เพื่อฝึกความอดทนและซักฟอกจิตให้สะอาด หรือชวนให้ทำงานในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย และมีคติเดือนใจไว้ในที่หลายแห่งในสวนไมกซ์ เช่น “ถ้าไม่ ทำงานที่สอน อย่ามาอ้อนเรียกว่าอาจารย์”

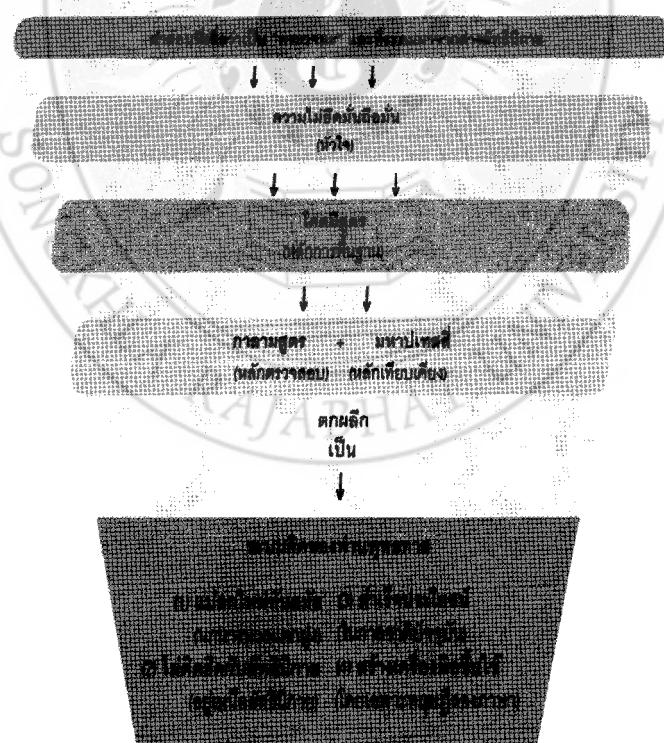
ตามที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า กว่าจะตกผลึกลงเป็น “เส้นทางสายพุทธาส” มใช้เรื่องง่าย ถนนสายนี้มีได้บุ้ดดวยกลิ่นบุกุหลาบ เต็เต้มไปด้วยอุปสรรคหลากหลายนามและ เหนืออย่างหลากหลาย การที่ชาวยไทยและชาวต่างชาติหันมาเลื่อมใสครั้งท้าเป็นจำนวนมาก มิใช่เป็นพระประภาณีหรือความบังเอิญ เพราะดวงพระมหาลิขิต หรือพระเจ้าบันดาล แม้ ท่านจะพูดที่เล่นที่จริงเสมอว่า มักทำอะไร ๆ สำเร็จโดยการ “ฟลุค”¹⁴ แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าทุก สิ่งเกิดขึ้นได้พระอาทิตย์ของบุญบางมีที่ท่านสั่งสมมาตลอดชีวิต ผลบุญจึงตอบสนอง

สวน ประชา ปสนุนอมโม¹⁵ ได้ประมวลสรุปปัจจัยแห่งความสำเร็จไว้ 4 ประการ คือ (1) ความเป็นนักอุดมคติที่มั่นคงเด็ดเดี่ยว มุ่งประโยชน์ส่วนรวมเหนือส่วนตน แม้จะมี อุปสรรคขัดขวางและภูกใจมติกิมิท้อถอย จึงสามารถก้าวผ่านพ้นอุปสรรคมาได้อย่างดงาม (2) มีธรรมชาติของการเป็นนักคิดและนักสังเกต ที่มีสมรรถภาพทางสมองพิเศษ รู้จัก วิเคราะห์แยกแยะหาหลักเกณฑ์ทั่วไป เมื่อจับหลักเกณฑ์ได้ก็รู้จักนำพาลิกแพลง ประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม (3) ท่านไม่ได้หยุดอยู่แค่ที่ธรรมชาติให้มา แต่ยังพัฒนาสติ ปัญญาให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น โดยลงมือศึกษาหาความรู้อย่างจริงจัง ทั้งทางธรรมและทางโลก

ทั้งตะวันออกและตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นศាសนา ปรัชญา วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ ทั้งยังติดตามข่าวสารบ้านเมืองและความเคลื่อนไหวใหม่ ๆ อยู่เสมอ จึงทำให้สามารถสื่อสารกับสังคมปัจจุบันได้อย่างทันสมัย ในส่วนของหลักคำสอนถ้าเห็นว่าก็ต้องขัดกับบาลี จะนำมาแยกแยะให้เห็นว่าส่วนไหนเป็นแก่น กระพี้ เปลือก หรือการฝึก เท่ากับเป็นการนำพระสัทธรรมให้บริสุทธิ์ (4) นอกจากศึกษาในทางทฤษฎีแล้ว ยังนำมาทดลองฝึกปฏิบัติ ด้วยเหตุที่มีประสบการณ์รองรับโดยการลงมือปฏิบัติจริง จึงทำให้คำสอนมีลักษณะ “ตีนติดดิน” มีใช้ลอยอยู่ในอากาศจับต้องไม่ได้จนได้ความหมายต่อชีวิตจริง ในทางศีลามានวัตร แม้จะได้รู้ว่าไม่ติดยึดในพิธีรีตอง แต่ในส่วนของพระวินัยที่เป็นขั้นพรมจาร్ย ท่านสำรวมระวังอย่างยิ่ง ดังมีผู้เล่าไว้ว่าเมื่อสมัยยังเป็นหนูนิ่ม ในขณะที่สนใจกับสตรี ท่านจะไม่มองสบตาคู่สนใจเลย

1.9 แผนภาพ “การกลั่นกรอง” และ “ตกผลึก” ระบบคิดของท่านพุทธทาส

ตามที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น พожะประมวลสรุป “การกลั่นกรอง” และ “ตกผลึก” ระบบคิดของท่านพุทธทาส ดังแผนภาพด้านไปนี้

2. อภิปรายผล

แม้ว่าโดยวัตถุประสงค์ของงานวิจัยนี้ เป็นความพยายามที่จะนำเสนอ “ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อร่วม” แต่โดยภาพรวมเป็นการนำเสนอบทเรียนแห่งชีวิตและการต่อสู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคตามปณิธานและอุดมการณ์ที่คิดฝัน อีกทั้งเป็นบทเรียนแห่งการ “วิวัฒนา” เพื่อตอบโต้ ปกป้องความเชื่อตามอุดมการณ์ จนนำมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์กัน ในวงการศาสนาอย่างกว้างขวางตลอดศตวรรษที่ 20 ที่ผ่านมา จนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ ยังไม่อาจมีข้อสรุปให้เป็นที่ยอมรับร่วมกันทุกฝ่ายว่า บทเรียนที่ท่านนำเสนอ มีความถูกต้อง สมบูรณ์ครบถ้วนในทุกแง่ทุกมุมหรือไม่ ทั้งนี้ เพราะในบทเรียนที่เกี่ยวกับแนวคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ จะมีความรู้สึกนึกคิดและภูมิปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ผู้ที่รับรู้ข่าวสาร ข้อมูลต่างกัน มีค่านิยมต่างกัน ความเชื่อความคิดเห็นต่างกัน ประสบการณ์ในการรับรู้ ต่างกัน ผลประโยชน์ต่างกัน และมีคติต่อ กัน ยอมจะเข้าใจและประเมินบทเรียนนี้ว่า “ล้มเหลว” หรือ “สำเร็จ” แต่ก็ต่างกันได้ตามภูมิหลังของแต่ละคน

อย่างไรก็ตาม ถ้าวิเคราะห์อย่างรอบคอบด้วยใจเป็นกลาง จะได้ว่าบทเรียนนี้จะถูกต้องสมบูรณ์หรือไม่ ขึ้นอยู่กับ “กรอบคิด” หรือ “กฎเกณฑ์คิด” ที่แต่ละฝ่ายเลือกนำมาใช้ ในส่วนของท่านพุทธทาส ได้นำเอา “พุทธธรรมคุณิ” ที่พระพุทธองค์ทรงเปิดช่องทางไว้ให้ โดยนำมาใช้ 4 กรอบคิด คือ (1) หลักคำสอนเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น (2) กาลามสูตร (3) โคตมีสูตร และ (4) มหาปเตสสี ถ้าวัดด้วยกรอบคิดทั้งสี่นี้ จะได้ว่า กระบวนการทัศน์ของท่านมิได้ออกนอกรูปแบบมาเป็นมาตรฐาน แต่สำหรับผู้ที่ไม่เห็นด้วย อาจจะสร้างกรอบคิดหรือกฎเกณฑ์คิดที่ต่างรูปแบบมาเป็นมาตรฐานด้วย เช่น ถือตาม (1) ถ้อยคำจำนวนตามตัวอักษรเท่าที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก (2) พระอภิธรรม และ (3) การถือครรภ์คัดตามบาลี ถ้าเอกสารอบคิดนี้มาเป็นมาตรฐาน จะได้ว่ากระบวนการทัศน์ของท่านออกนอกรูปแบบไปบ้าง เพราะไม่สอดรับกับพระไตรปิฎกทั้งหมด มีบางส่วนที่ผิดแปลกดialect เคลื่อนอกรากไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งส่วนที่เป็นพระอภิธรรม

ทั้งหมดนี้จึงขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์คิดที่แต่ละฝ่ายนำมาใช้ จะกล่าวให้ชัดเจนว่า ของฝ่ายใดถูกหรือผิดเป็นเรื่องยาก อาจนำมาสู่การตีความตามที่เข้าใจ จะเห็นได้ว่าประชานุรุณหลังพยายามตีความหลักคำสอนของศาสนาตามที่ตนเชื่อและเข้าใจเพื่อให้เข้ากับแต่ละบริบท จนก่อให้เกิดแตกแยกออกเป็นหลายนิกาย ซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้มีอยู่ในทุกศาสนา แต่ต่างกันที่ว่าของท่านพุทธทาส ท่านได้ประกาศชัดเจนว่า จะเป็นทาสผู้ซื่อสัตย์ของพระพุทธเจ้า และจะไม่ตั้งนิกายใหม่ จะนั่นการตัดสินถูกผิดระหว่างท่านพุทธทาสกับฝ่ายอภิธรรมและแนวร่วม น่าจะปล่อยให้เป็นหน้าที่ของ “ผู้ชุมทางสังคม” หรือภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อร่วมของท่านพุทธทาส

พุทธศาสนาทั่วไป ที่จะตัดสินใจเองว่าควรจะเลือกเชื่อฝ่ายใด

อย่างไรก็ตาม คุณค่าของบทเรียนแห่งชีวิตนี้อยู่ที่ว่า ท่านทำตนเป็น “นักนางนวล แต่กู้ผุ้ง” กล้านำเสนอรวมทัศน์ในรูปแบบใหม่ เพื่อมุ่งสู่อนาคตและความเป็นสากล จะเห็นได้ว่าแต่เดิมมาการสอนศาสนาใช้วิธีซ้ำๆ มากจากจำเจและน่าเบื่อหน่าย ทุกอย่างทำกัน พอกให้ถูกต้องตามศาสตร์พิธี ไม่น่าวงผลให้สำเร็จประโยชน์ “ความดับทุกข์” ตามอุดมคติ ของพุทธศาสนาอย่างแท้จริง แต่ท่านพุทธทาสพยายามที่ก้าวให้ถึงจุดหมายนี้ จึงได้ปรับ กระบวนการทัศน์โดยทำให้เป็นกระบวนการแบบเดียวกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ วิพากษ์ได้ ยังถูกต้องจนทำให้กล้ายเป็นเรื่องท้าทาย จากผลงานที่ท่านนำเสนอ ช่วยตอบปัญหาได้ อย่างหนึ่งว่า สาเหตุที่ผู้คนหันเหลือกจากศาสนา เพราะภิกษุมีได้ทำตนเป็นบุคคล ต้นแบบทาง “คุณวุฒิ” และ “คุณธรรม” และวิธีสอนล้านหลัง เมื่อเริ่มกระบวนการสอน ผู้ พึงสามารถคาดการณ์ถูกตลอดตั้งแต่ต้นจนจบว่าจะลงเอยอย่างไร ไม่มีมุมมองแบ่งคิดที่ ทันสมัย จึงนั่งทันฟังเทคโนโลยีเป็นพิธีมีให้เสียมวยalty แต่วิธีการของท่านพุทธทาสกลับนำเสนอสิ่งเปลกใหม่ แม้จะเป็นเนื้อหาเดิม แต่ถูกนำเสนอด้วยคำพูดและลีลาใหม่ ทำให้ผู้ พึงรู้สึก “ทึ่ง” และมองเห็นประโยชน์ที่จะนำมาใช้ได้จริงในชีวิตนี้ จึงชวนให้ติดตามอยู่เสมอ

ข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ จากรอบออกเสียงของคำว่า “สุคามเป็นสากล” ทำให้นักวิชาการที่รับอิทธิพลมาจากตะวันตกบางพวก พยายามที่จะผ่าตัด “เท้าคนไทย” ให้เข้ากับ “รองเท้าฝรั่ง” แทนที่จะตัดเย็บ “รองเท้าฝรั่ง” ให้เหมาะสมกับเท้าคนไทย จึง หยิบยกแนวคิดแบบตะวันตกมาใช้ทั้งดุน โดยไม่คำนึงถึงขั้นบธรรมเนียมประเพณี วิถีชีวิต และความเป็นอยู่ของชาวตะวันออก ทำให้ตะวันออกตกอยู่ใต้อานิคมทางความคิด ของตะวันตก ยึด “ฝรั่ง” เป็นคัมภีร์หรือแบบอย่างที่ต้องปฏิบัติตาม โดยมิได้เฉลียวใจว่า ศาสตร์หลายแขนง โดยเฉพาะศาสตร์ทางด้านจิตใจ โลกตะวันออกเจริญมาก่อน หรือ เม้มแต่ในบางเรื่องบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวิธีเก็บข้อมูลวิจัย เช่น วิธีที่ทางตะวันตกเรียกว่า “Snowball sampling” อันที่จริงเคยมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ตะวันออก โดยท่านอุปมา กับการ สาวຍ่า�นเชือกว่า สามารถกระทำได้ 4 วิธี คือ (1) สาวจากโคนไปหาปลาย (2) สาวจาก ปลายไปหาโคน (3) สาวจากกลางไปหาโคน แล้วท่านายตลอดถึงปลาย หรือ (4) สาวจาก กลางไปหาปลาย แล้วท่านายตลอดถึงโคน ไม่ว่าจะเริ่มต้นสาวจากตรงไหนก่อน สามารถ ท่านายตลอดสายได้ทั้งสิ้น (ดู บทที่ 2 หน้า 25 - 26) การศึกษาโดยวิธีดังกล่าว ถ้า พิจารณาโดยเนื้อหาสาระ ไม่ติดยึดอยู่กับถ้อยคำ จะเห็นได้ว่ามีความหมายไม่แตกต่าง จากการศึกษาโดยวิธี “กลิ้งก้อนหินมะ” ของทางตะวันตกแต่อย่างใด

ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ท่านพุทธทาส เป็นปรากฏผู้พยายามปลดปล่อยอาณิคม ทางความคิดให้แก่ตะวันออก ถ้าจะนำวิธีการของตะวันตกมาใช้บ้าง จะถูกปรับเปลี่ยนให้

เหมาสมกับของตะวันออก จนแทบจะไม่เหลือคราบไคลของตะวันตกให้เห็น เช่น ในกรณีที่นำมาใช้ใน “ทฤษฎีสองภาษา”， การประยุกต์สร้างเป็นทฤษฎีการเมืองแบบ “อัมมิกส์คัมนิยม” หรือทำตนเป็น “จรวดท่อนแรก” นำพุทธศาสนาไปสนทนากับศาสตร์แขนงต่าง ๆ ของตะวันตก เป็นต้น แนวคิดทฤษฎีทุกอย่างเมื่อนำมาประยุกต์ใช้แล้ว ได้มากลับอกไปสื้อสารกับตะวันตกให้สำเร็จประযุกต์ จนกล้ายกเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง ดังเห็นได้จากมีชาวตะวันตกเดินทางมาศึกษาและปฏิบัติธรรมใน “สวนโมกข์ นานาชาติ” ปีละจำนวนมาก ในขณะที่ผู้จัดเข้าไปเยี่ยมเยียน พากษาต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า “คนไทยโชคดีที่มีพระหัวใจหน้าอย่างท่านพุทธทาส”

อย่างไรก็ตาม ท่านอาจารย์วิจารณ์ในแห่งที่พยายามอธิบายพุทธศาสนาโดยเน้น “กระบวนการทางปัญญา” มาเกินไป บางฝ่ายอาจจะติงว่าผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ มีถึง 5 ประเภท¹⁶ คือ (1) ชาวพุทธจิตปัญญา (Meditative Buddhist) สนใจประสบการณ์ทางจิตชั้นสูง ชอบสมาริวิปัสสนา เพื่อละกองทุกข์ (2) ชาวพุทธปราชญ์ (Intellectual Buddhist) สนใจหลักพุทธปรัชญา ชอบศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์ วิจัย วิจารณ์ แต่ไม่สนใจปฏิบัติธรรม (3) ชาวพุทธจริยธรรม (Moralist Buddhist) เพียงแต่ทำบุญ ให้ทาน รักษาศีล ไม่ต้องการจะรู้อะไรมากกว่านี้ (4) ชาวพุทธพื้นบ้าน (Folk Buddhist) สนใจในวัฒนธรรมคล ติดอยู่กับพิธีกรรม ให้วัสดุผลภูมิ พระพรม เลี้ยงผีปุ่ยฯ สดค่าถาชินบัญชรา ไม่เคร่งศีลธรรม ไม่สนใจธรรมะชั้นสูง (5) ชาวพุทธชาตินิยมศาสนา (Nationalist Buddhist) ถือว่าพุทธศาสนา เป็นศาสนาประจำชาติ เกิดมาเป็นคนไทยต้องเป็นพุทธ แต่ไม่เคร่งศีลธรรม ไม่สนใจธรรมะชั้นสูง ไม่เจริญสมาริวิปัสสนา จะเห็นได้ว่าถ้าจะนำกรอบคิดนี้มาเป็นตัวตั้ง อาจจะถูกตั้งคำถามว่ากระบวนการทัศนะของท่านพุทธทาส สามารถสื่อสารครอบคลุมชาวพุทธทั้งหมด ประเภทหรือไม่ ถ้าไม่ครบ อาจถูกตั้งคำถามว่าจะนำชาวพุทธส่วนที่เหลือไปไว้ตรงไหน ?

อนึ่ง บางคนอาจจะตั้งคำถามในเชิงวิพากษ์ว่า กារที่ท่านอธิบายการ “บรรลุนิพพาน” (ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง) ให้สำเร็จภายในชาติเดียว ถือว่าเป็นการทำให้อุดมคติของพุทธศาสนาด้อยค่าลงหรือไม่ ?¹⁷ เพราะพวgnี้มีฐานคิดทำงานของเดียวกับศาสนาประเภทเทวนิยมที่เชื่อว่าชีวิตหน้าสำคัญกว่าชีวิตนี้ เพราะได้ไปใช้ชีวิตในแห่งนันดร์ร่วมกับพระเจ้า แต่ในของพุทธศาสนาท่านพุทธทาสนำมากอธิบายให้สำเร็จประยุกต์ภายในชาติเดียว อาจจะก่อให้เกิดคำถามว่า แล้วจะมีอะไรให้แสวงหาเป็นอุดมคติในชีวิตหน้าอีก ผู้มีพื้นฐานทางความคิดแบบง่าย ๆ ประสบความบ้านิ้วกำลังเผชิญกับความท้อแท้และสิ้นหวังในชาตินี้ อาจจะหมดความพยายามที่จะทำความดีเพื่อสิ่งที่ดีกว่านี้ในชีวิตหน้า อาจเป็นได้หรือไม่ ?

ปัญหาที่น่าจะหยิบยกมาอภิปรายอีกประดิษฐ์หนึ่ง ถึงแม้จะมีเรื่องราวเกี่ยวกับนัก

ปรากฏท่านอีนเกี่ยวข้องอยู่ด้วย แต่มีความเกี่ยวข้องอยู่กับท่านพุทธทาสด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ในเวทวิชาการด้านศาสนา บางครั้งผู้วิจัยมักจะได้ยินการกล่าวถึง ท่านพุทธทาส กับพระธรรมปีฎก โดยนำประชญ์สองท่านนี้มาเปรียบเทียบกัน แล้วพยายามที่จะตัดสิน สรุปว่าผู้ใดเห็นหรือต้องยกว่ากัน ในทศนัชของผู้วิจัยเห็นว่าการจะเปรียบดังกล่าวควรจะ กระทำด้วยความระมัดระวัง เพราะประชญ์ 2 ท่านนี้ ทำหน้าที่ต่างกัน คุณมาฝ่ายหนึ่ง (ท่านพุทธทาส) เป็นเสมือน “สถาปนิก” ผู้นำปูรณะธรรมในพุทธศาสนา มา “ออกแบบบริเวณ” ด้วยกระบวนการทัศน์ใหม่ ๆ แต่ฝ่ายหนึ่ง (พระธรรมปีฎก) เป็นเสมือน “วิศวกร” ที่มุ่ง “สร้าง” (อธิบาย) ตามแบบอย่างที่มีมาในพระไตรปิฎก ศาสตร์สองแขนงนี้ใช้คนละกติกา จึงไม่ อาจนำมาเปรียบเทียบให้เข้ากันได้อย่างสนิทสนม คุณมาฝ่ายหนึ่ง พระธรรมปีฎก นั้นมีความเป็นประชญ์ในฐานะ “อรรถกถาจารย์” ผู้สามารถหยิบยกเอาหลักธรรมคำสอน ในพุทธศาสนาอธิบายขยายความได้อย่างครบถ้วนและลึกซึ้งในแต่ละแห่ง มีระบบ อ้างอิงที่ชัดเจน ยกที่จะหาผู้ใดเสมอเมื่อใด ส่วนท่านพุทธทาสมีความเป็นประชญ์ใน ฐานะ “นักตีความประยุกต์ใช้” หรือ “ประยุกตาการย์” ผู้ทำหน้าที่อธิบายและให้ความ หมายเสียใหม่ได้อย่างสอดคล้องกลมกลืน มีความเป็นเหตุเป็นผล นาเชื่อถือ และสำเร็จ ประโยชน์ ยกที่จะหาผู้ใดเสมอได้เช่นกัน

3. ข้อเสนอแนะ

หลังจากศึกษา ชีวิต ผลงาน และหลักธรรม ของท่านแล้ว ผู้วิจัยพบว่าท่านทำ ตนเป็น “ผู้ไม่เกรงใจพจนานุกรม” สร้าง “พจนานุกรมนอกราชบัณฑิต” ขึ้นใช้เอง กล้า บัญญัติศัพท์ใหม่ ๆ มากมาย เรายังสามารถค้นหาความหมายของคำเหล่านี้จาก พจนานุกรม ได้ จึงทำให้ขาดอրรถรสไปอย่างน่าเสียดาย ฉะนั้น เพื่อที่จะให้สำเร็จ ประโยชน์กว่าที่เป็นอยู่ ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะว่า น่าจะระดมผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับชีวิต ผลงาน และหลักธรรมของท่าน รวมทั้งผู้ชำนาญในด้านภาษาและศาสนา มาร่วมกันสร้าง “พจนานุกรมฉบับศัพท์สำนวนพุทธทาส” โดยรวมรวมถ้อยคำสำนวนที่ท่านกล่าวไว้ ในที่ต่าง ๆ มาจัดระบบเป็นหมวดหมู่แบบเดียวกับพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แล้ว อธิบายความหมายของแต่ละคำเหล่านี้ด้วยภาษาง่าย ๆ ทันสมัย แต่ให้สอดคล้องกับ เจตนาرمณ์ของท่าน และให้สามารถสืบสารกับเยาวชนคนรุ่นใหม่และผู้สนใจทั่วไป ถ้า ทำได้เช่นนี้ คิดว่าสามารถใช้เป็นเครื่องมือเก็บเกี่ยวภูมิปัญญาจากมรดกทางความคิด ของท่านได้ครบถ้วนสมบูรณ์ สามารถนำระบบคิดแบบนี้ออกสื่อสารกับ “ความเป็นสากล” ได้อย่างเป็นระบบควบคู่กันไป

ความสรุปท้ายบท : ท้ายที่สุด ผู้วิจัยขอถือตามธรรมเนียมชาวพุทธที่ว่า เมื่อเข้าไปสืบค้นภูมิปัญญาจากมรดกทางธรรมของท่านแล้ว ครั้นจะกล่าวจากก็ต้องขอกราบ น้อมสการโดยหยิบยืมคำกลอนชื่อ “อาจารย์บูชา” ของ อธุณ แสงทอง¹⁸ มาเป็นความสรุปท้ายบท ดังนี้

อาจารย์บูชา

หนึ่งได้คือครุคนอ	ดุจฟ่อกำเนิดใจ
แจงโลกแก่สุกรไชร์	อีกทั้งธรรมยังพร่าสอน
ให้ตายเสียก่อนตาย	สละกายกิเลสจร
ความทุกข์สิมวยมรณ์	มະลักษั่งสร่างมาน
ท่านนั้นก็ครอเล่า	พระคุณเจ้าท่านอาจารย์
พุทธทาสผู้แแทกดาน	ปัญญาภล้าจะหาไหน
ปริญญาตายก่อนตาย	สิมุ่งหมายนิพพานใน
ผิวดับโลกที่นี่ไชร์	ณ เดียวนี้ไม่มีเหลือ
ตตตาจะประภา	มธุรสขจรเจือ
ภาวะจิตไม่ติดเชือ	สร่างเหลือจะพรรรณนา
พระคุณกาธุณยิ่ง	มินหยุดนิ่งในธรรมชาติ
ปวงลูกปฏิญญา	จะมานะจะกล้าหาญ
จะเชือจะปฏิบัติ	จะแสดงทุกป่วงมาร
กำลังเพียรกำลังสาน	และติดตามละความหลง
ปวงลูกประนามกราบ	มโนราบ ณ บทบงส์
อาจารย์พระผู้ทรง	วินารธรรมล้ำเกศ
บูชาคุณกาธุณเกศ	ปิตุเรศยิ่งปฐี
กตัญญูกดเทที	ณ ครบนี้รันดร์ เทอบูชา

ขอน้อมควระไว้เหนือเกล้าเหนือศีร

อำนวย ยั้สโยธา

ผู้วิจัย

เชิงอรรถ

คำชี้แจงประกอบการอ้างอิง

1 หนังสือชื่อ “หัวข้อธรรมในคำกลอน” จัดพิมพ์โดยไม่วะบุเลขหน้า แต่ระบุเฉพาะ “ชื่อ” ของบทกลอน ในการนำมาอ้างอิงจึงมิได้วะบุเลขหน้า แต่ระบุเฉพาะ “ชื่อ” ของบทกลอนนั้น ๆ

2 การอ้างซ้ำ

ในกรณีที่งานเขียนนั้นมิใช่ของท่านพุทธทาส จะอ้างตามแบบที่นิยมกันทั่วไป คือ ถ้าผู้เขียนคนเดิม เรื่องเดิม และหน้าเดิม จะใช้ว่า “เรื่องเดียวกัน” แต่ถ้าต่างหน้า จะระบุเลขหน้าไว้หลังคำว่า “เรื่องเดียวกัน”

แต่ในกรณีที่เป็นงานเขียนของท่านพุทธทาส เนื่องจากนำมาอ้างเป็นจำนวนมาก ถ้าใช้ระบบนี้ อาจก่อให้เกิดความสับสนได้ง่าย จึงไม่ใช่คำว่า “เรื่องเดียวกัน” แต่จะระบุชื่อหนังสือเล่มนั้น ๆ ทุกครั้งที่อ้าง

3 การอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส สมโภช กรุณรัตนโกสินทร์ 200 ปี) มีวิธีอ้างในรูปแบบดังนี้

พระไตรปิฎกเล่มที่/ ข้อ / หน้า

ตัวอย่าง ไดร. 9/19/99.

หมายถึง พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 99

4 คำชี้แจงอื่น ๆ

เนื่องจากผลงานของท่านพุทธทาสจำนวนมากที่บรรยายลงแบบบันทึกเสียง แล้วมีผู้นำไปถอดเทปและจัดพิมพ์ต่างกรุมต่างวาระ โดยถือว่าเป็นการพิมพ์เผยแพร่ธรรมะ จึงมิได้มีการห่วงห้ามหรือตรวจสอบเหมือนงานพิมพ์ทั่วไป บางครั้งจัดพิมพ์อย่างรีบร้อนให้ทันการณ์ ขาดการตรวจสอบอย่างละเอียด บอยครั้งที่ท่านพูดเรื่องเดียวกัน แต่ถอดเทปออกมาต่างกัน เช่น ท่านพูดว่า “หนึ่งในสิบ” มีการถอดเทปเป็น “1 ใน 10” หรือ “หนึ่งในสิบ” เป็นต้น บางครั้งมีการถอดเทปแบบคำต่อคำ แต่บางครั้งถอดแบบเอกสาร หรือมีการตัดต่อข้อความ จึงทำให้เนื้อหาที่พูดถึงเรื่องเดียวกัน แต่ถอดเทปโดยใช้ถ้อยคำแตกต่างกันบ้าง เว้นแต่ชุดขุมทรัพย์จากพระไอยูร์ที่ท่านให้จัดพิมพ์โดยห้ามดัดแปลงแก้ไข จะต้องให้เหมือนต้นฉบับทุกประการ

บทที่ 1

ปริศนาแห่งปฐมกถา

¹พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนไมก์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธฉบับริษัท. หน้า 6.

²พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนไมก์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธฉบับริษัท. หน้า 39.

³ประชา ปัตสนุนธรรมโม และ สันติสุข โสภณศิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๔๐ ปี พุทธศาสนาสากลชู. หน้า 55.

⁴พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนไมก์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธฉบับริษัท. หน้า 21.

⁵พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนไมก์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธฉบับริษัท. หน้า 23.

⁶พุทธศาสนาสากลชู. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 486.

⁷พุทธศาสนาสากลชู. สิบปีในสวนไมก์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนาสากลชู. หน้า 4.

⁸ฯ. คร. 12/321/226.

⁹พุทธศาสนาสากลชู. พุทธประวัติจากพระไอย့旺. หน้า 223.

¹⁰พุทธศาสนาสากลชู. มรดกที่ขอฝากไว้. มรดกที่ 143, 144, 151.

¹¹อำนวย ยัสสโยธา. นิพพานในทัศนะของศาสนพุทธนิกายเดราวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. หน้า 67 - 69.

¹²ฯ. คร. 20/505/179 - 180.

¹³เสี้ยว พันธุรังษี. พุทธศาสนาหมาย. หน้า คำนำ.

¹⁴Ito. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world. pp. 2 - 4.

¹⁵Ibid. pp. 18 - 26.

¹⁶พุทธศาสนาสากลชู. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 124.

¹⁷คณะ ผ.ช.ป. (รวมรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนาสากลชู. หน้า 4.

¹⁸พุทธศาสนาสากลชู. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 564 - 573.

¹⁹พุทธศาสนาสากลชู. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า บุญภาค.

²⁰อ้างถึงใน นิกิจ พลายอุ่ม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธศาสนาสากลชู. หน้า 66.

²¹อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.

²²อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 244.

^{23 - 110}ไฟโรจน์ อัญมณฑิร (เรียงเรียง). แด่...ท่านพุทธศาสนาสากลชู พระอริยเจ้าแห่งสวนไมกขพลาราม. เดชน้ำตามที่ระบุไว้ในแต่ละเริงօราณ.

²⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 298.

²⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 74 - 76.

²⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 124 - 125.

²⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 130.

²⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 140.

- ²⁹เรื่องเตียวกัน. หน้า 157.
- ³⁰เรื่องเตียวกัน. หน้า 158.
- ³¹เรื่องเตียวกัน. หน้า 161.
- ³²เรื่องเตียวกัน. หน้า 177.
- ³³เรื่องเตียวกัน. หน้า 198.
- ³⁴เรื่องเตียวกัน. หน้า 237.
- ³⁵เรื่องเตียวกัน. หน้า 246 - 250.
- ³⁶เรื่องเตียวกัน. หน้า 257.
- ³⁷เรื่องเตียวกัน. หน้า 40 - 43.
- ³⁸เรื่องเตียวกัน. หน้า 73.
- ³⁹เรื่องเตียวกัน. หน้า 90.
- ⁴⁰เรื่องเตียวกัน. หน้า 92 - 93.
- ⁴¹เรื่องเตียวกัน. หน้า 113.
- ⁴²เรื่องเตียวกัน. หน้า 143.
- ⁴³เรื่องเตียวกัน. หน้า 144.
- ⁴⁴เรื่องเตียวกัน. หน้า 145 - 154.
- ⁴⁵เรื่องเตียวกัน. หน้า 155.
- ⁴⁶เรื่องเตียวกัน. หน้า 162.
- ⁴⁷เรื่องเตียวกัน. หน้า 176.
- ⁴⁸เรื่องเตียวกัน. หน้า 182.
- ⁴⁹เรื่องเตียวกัน. หน้า 183.
- ⁵⁰เรื่องเตียวกัน. หน้า 191.
- ⁵¹เรื่องเตียวกัน. หน้า 243.
- ⁵²เรื่องเตียวกัน. หน้า 284.
- ⁵³เรื่องเตียวกัน. หน้า 309.
- ⁵⁴เรื่องเตียวกัน. หน้า 310.
- ⁵⁵เรื่องเตียวกัน. หน้า 316 - 317.
- ⁵⁶เรื่องเตียวกัน. หน้า 82 - 83.
- ⁵⁷เรื่องเตียวกัน. หน้า 132.
- ⁵⁸เรื่องเตียวกัน. หน้า 262 - 263.
- ⁵⁹เรื่องเตียวกัน. หน้า 264 - 265.
- ⁶⁰เรื่องเตียวกัน. หน้า 70.
- ⁶¹เรื่องเตียวกัน. หน้า 129.
- ⁶²เรื่องเตียวกัน. หน้า 156.
- ⁶³เรื่องเตียวกัน. หน้า 192.

- ⁶⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 236.
- ⁶⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 251 - 253.
- ⁶⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 292 - 297.
- ⁶⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 319.
- ⁶⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 94.
- ⁶⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 68.
- ⁷⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 133.
- ⁷¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 141.
- ⁷²เรื่องเดียวกัน. หน้า 166 - 167.
- ⁷³เรื่องเดียวกัน. หน้า 71 - 72.
- ⁷⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 195 - 197.
- ⁷⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 163 - 165.
- ⁷⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 142.
- ⁷⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 168.
- ⁷⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 89.
- ⁷⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 268.
- ⁸⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 318.
- ⁸¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 291.
- ⁸²เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.
- ⁸³เรื่องเดียวกัน. หน้า 47 - 52.
- ⁸⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 54.
- ⁸⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 235.
- ⁸⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 62 - 64.
- ⁸⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 25 - 26.
- ⁸⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 33.
- ⁸⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 55 - 58.
- ⁹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 69.
- ⁹¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 184 - 185.
- ⁹²เรื่องเดียวกัน. หน้า 53.
- ⁹³เรื่องเดียวกัน. หน้า 91.
- ⁹⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 128.
- ⁹⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 131.
- ⁹⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 186 - 190.
- ⁹⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 126.
- ⁹⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 127.

- ⁹⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 77 - 81.
- ¹⁰⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 108 - 111.
- ¹⁰¹เรื่องเดียวกัน. หน้า 169 - 175.
- ¹⁰²เรื่องเดียวกัน. หน้า 287 - 290.
- ¹⁰³เรื่องเดียวกัน. หน้า 271.
- ¹⁰⁴เรื่องเดียวกัน. หน้า 193 - 194.
- ¹⁰⁵เรื่องเดียวกัน. หน้า 199 - 202.
- ¹⁰⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 229 - 234.
- ¹⁰⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 214.
- ¹⁰⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 215 - 221.
- ¹⁰⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 222 - 228.
- ¹¹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 281 - 283.
- ¹¹¹⁻¹¹²คณะ พ.ช.ป. (รวบรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนา. หน้า 265 - 266.
- ¹¹³อ้างถึงใน ขัชวาล คงผึ้ง. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในงานเขียนของ เยนรี เดวิด โอดโร และท่านพุทธศาสนา. หน้า 16.
- ¹¹⁴cited in Ito, op. cit. pp. 11 - 12.
- ¹¹⁵พุทธศาสนา. มรดกที่ขอฝากไว้. มรดกที่ 2.

*****

บทที่ 2 มรดกชีวิสสูสวนเมฆ*

¹คณะศิษยาณุศิษย์. (รวบรวม). พุทธศาสนา สวนไมกขพลาราม กำลังแห่งความหลุดพัน. หน้า 72.

²อ้างถึงใน พุทธศาสนา. เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจจ์ที่สมบูรณ์แบบ. หน้า 30.

³อ้างถึงใน พุทธศาสนา. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 26.

วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาทั่วไป มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต. หน้า 59 - 60.

วิทย์ วิศทเวทย์. “ความรู้ในทัณฑ์ของพุทธศาสนา” พุทธศาสนาศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2, 3 (กันยายน - ธันวาคม, 2538) : 42 - 52.

⁴เกตติ บุญเจือ. สังภาษณ์. 30 สิงหาคม 2544.

⁷Hospers. An Introduction to Philosophical Analysis. pp. 143 - 157.

- ⁸Ibid. pp. 116 - 121., Titus. *Living Issues in Philosophy*. P. 240., Dancy. & Sosa. *A Companion Epistemology*. P. 70.
- ⁹Dancy. & Sosa. Ibid. pp. 93 - 96.
- ¹⁰พุทธศาสนา. *ลักษณะความเป็นมาแห่งศาสนา ทินยาน มหาayan*. หน้า 31 - 37.
- ¹¹พุทธศาสนา. *ตามรอยพระอรหันต์*. หน้า 267 - 270, 273.
- ¹²ประกาศ วัชรากรณ. (รวมรวมและเรียบเรียง). *พุทธศาสนา ประทีปแห่งส่วนไม่กษัติ*. หน้า 58 - 59.
- ¹³พุทธศาสนา. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 459.
- ¹⁴พุทธศาสนา. *เพชรในพระไตรปิฎก*. หน้า 21 - 23.
- ¹⁵Hospers. op. cit. pp. 115 - 116., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 510 - 511., Randall. & Buchler. *Philosophy : An Introduction*. P. 46.
- ¹⁶กีรติ บุญเจือ. (ผู้แปล). *ปรัชญาเบื้องต้น*. หน้า 304.
- ¹⁷Hospers. op. cit. pp. 496 - 502.
- ¹⁸วงศ์กัตติ วรรัมโม. “อาตมานำส่วนไมกษัติไปเมริกา”. *สาขาวิชา*. 3, 23 (พฤษภาคม 2542) : 6.
- ¹⁹พุทธศาสนา. *ลักษณะความเป็นมาแห่งศาสนา ทินยาน มหาayan*. หน้า 58 - 59.
- ²⁰มูลนิธิโภมลคีมทอง. (รวมรวมบทสนทนา). ว่าที่สองนักปรัชญา บทสนทนาระหว่างพุทธศาสนา กับ มาชาโนบุ ฟูกูโอะกะ. หน้า 42.
- ²¹คณะ พ.ช.ป. (รวมรวม). *ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนา*. หน้า 233.
- ²²พระสิงห์ทอง เขมโย. *สัมภาษณ์*. 5 กรกฎาคม 2544.
- ²³Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 351 - 356., Hospers. op. cit. pp. 117 - 118., Randall. & Buchler. op. cit. p. 153.
- ²⁴นิกิจ พลายชุม. *วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธศาสนา*. หน้า 37.
- ²⁵อ้างถึงใน *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 8.
- ²⁶สมบัติ รั่ววงศ์. *วิจารณ์และให้คำแนะนำ*. 29 สิงหาคม 2544.
- ²⁷Emmet. *Handbook of Logic*. pp. 128 - 150., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 200 - 205., Hospers. op. cit. pp. 131 - 133., Noddings. *Philosophy of Education*. pp. 78 - 79.
- ²⁸พุทธศาสนา. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 591.
- ²⁹Emmet. op. cit. pp. 100 - 111., Dancy. & Sosa. op. cit. pp. 223 - 224., Hospers. op. cit. pp. 166 - 172., Noddings. op. cit. pp. 78 - 97.
- ³⁰Kemeney. *A Philosopher Looks at Science*. pp. 86 - 87.
- ³¹พุทธศาสนา. *เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา*. หน้า 467 - 478. และ พุทธศาสนา. *แนวทางการปฏิบัติธรรมในส่วนไมกษาพาราม*. หน้า 79 - 97., คณะศิษยานุศิษย์. (รวมรวม). *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 123., นิกิจ พลายชุม. *เรื่องเดียวกัน*. หน้า 37.
- ³²ไตร. 20/576/273-274., ไตร. 8/826/224., ไตร. 29/407/217-218., ไตร. 25/417/372-373., ไตร. 25/17/19-20., ไตร. 25/17/28.

³³ ต่อ. 12/434/464., ต่อ 12/438/469., ต่อ. 18/96/62., ต่อ. 19/58/90.

³⁴ พุทธาสภิกุช. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 23. และ พุทธาสภิกุช. มรดกที่ข้อฝากรไว้.

หน้า 35 - 36.

³⁵ อุฐน แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมว่าทะของท่านพุทธทาส. หน้า 150.

³⁶ เรื่องเดียวกัน. หน้า 152.

³⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 153.

³⁸ อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 60 - 62.

³⁹ พุทธาสภิกุช. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 21.

⁴⁰ พุทธาสภิกุช. เพชรในพระไตรปิฎก. หน้า 22 - 23.

⁴¹ พระภิกุชป่าสาทีโก. (ผู้แปล). กากลามสูตร - มหาสูตรสมชาย. หน้า 6, 12.

⁴² ต่อ. 20/505/179 - 184.

⁴³ พุทธาสภิกุช. อสิติสังวัดธรรมยศมานุสรณ์ จาก พุทธาสภิกุช ๒๔๕๙ - ๒๕๖๗. หน้า 31 - 59., พระราชวราชนี. (ประยุทธ์ ปัญโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมาณธรรม. หน้า 274 - 275.

⁴⁴ พุทธาสภิกุช. อสิติสังวัดธรรมยศมานุสรณ์ จาก พุทธาสภิกุช ๒๔๕๙ - ๒๕๖๗. หน้า 50 - 51.

⁴⁵ ต่อ. 7/523/331., ต่อ. 23/143/289.

⁴⁶ พุทธาสภิกุช. ธรรมารม ธรรมมาตา. หน้า 30 - 31.

⁴⁷ พระราชวราชนี. (ประยุทธ์ ปัญโต). เรื่องเดียวกัน. หน้า 151 - 153.

⁴⁸ ต่อ. 10/113/144., ต่อ. 21/180/227.

⁴⁹ พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปัญโต). พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมาณลักษณ์. หน้า 9.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 221.

⁵¹ ต่อ. 5/92/131.

⁵² พระราชวราชนี. (ประยุทธ์ ปัญโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมาณธรรม. หน้า 153 - 154.

⁵³ นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

⁵⁴ พุทธาสภิกุช. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 591.

⁵⁵ พุทธาสภิกุช. แนวทางการปฏิบัติธรรมในสวนไมกขพลาราม. หน้า 1 - 4.

⁵⁶ คณะ พ.ช.ป. (รวมรวม). เรื่องเดียวกัน. หน้า 139 - 141.

⁵⁷ พุทธาสภิกุช. แตลงกรณณ์สวนไมกข์ ๕๐ ปี และ กญบดตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

⁵⁸ พุทธาสภิกุช. มรดกที่ข้อฝากรไว้. หน้า รองปก.

⁵⁹ พุทธาสภิกุช. มรดกที่ข้อฝากรไว้. หน้า คำนำ.

⁶⁰ พุทธาสภิกุช. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เร作文 “กิน” เวลา กันเดิด. หน้า 10 - 11.

⁶¹ พุทธาสภิกุช. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เร作文 “กิน” เวลา กันเดิด. หน้า 11.

⁶² อุฐน แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 164 - 172.

^๓เรื่องเดียวกัน. หน้า 172.

^๔เรื่องเดียวกัน. หน้า 180.

^๕เรื่องเดียวกัน. หน้า 184.

*****

บทที่ 3

รุ่งอรุณ และสนธยาที่สวนโมกข์

^๖สัญใจ พูลทรัพย์. (บรรณาธิการ). เข้าใจเที่ยว เข้าใจถิ่น สุราษฎร์ธานี. หน้า ป กหลัง.

^๗กวี พงศ์สิงหา. CHAIYA : สวนโมกข์. หน้า 9.

^๘พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 154 - 155.

^๙พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 3.

^{๑๐}พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 6

- 7.

^{๑๑}พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 8.

11.

^{๑๒}พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 12

- 13.

^{๑๓}พุทธทาสภิกขุ. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธทาสภิกขุ. หน้า 14.

^{๑๔}มุตตินิธิกมลคีมทอง. (รวบรวมบทสนทนา). ว่าทะสองนักประชญ์ บทสนทนาระห่วงพุทธทาสภิกขุ กับมาชาโนบุ ฟูกูโอะกะ. หน้า 43.

53.

^{๑๕}คณะศิษยานุศิษย์. (รวบรวม) พุทธทาส สวนโมกข์พลาราม กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า

58.

^{๑๖}ประภาศ วัชราภรณ์. (รวบรวมและเรียบเรียง). พุทธทาส ประทีปแห่งสวนโมกข์. หน้า

2544) : 64.

^{๑๗}พุทธอมโมกขุ. (โพธิ์ จันทสวี). “สวนโมกข์”. พุทธศาสนา. 69, 1 (กุมภาพันธ์ - เมษายน,

^{๑๘}๒๕๔๔) : 64.

^{๑๙}พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 257.

^{๒๐}พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 334.

^{๒๑}พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 269 - 270.

^{๒๒}Buddhadasa Bhikkhu and his world. p. 32.

^{๒๓}พุทธทาสภิกขุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 696.

^{๒๔}พุทธศาสนา. 68, 2 (พฤษภาคม - กรกฎาคม, ๒๕๔๓) : 3.

- ¹⁹พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 31.
- ²⁰พุทธศาสนาสากลฯ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 2.
- ²¹พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 140.
- ²²พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 27.
- ²³อ้างถึงใน ประกาศ วัชราภรณ์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 25.
- ²⁴วิจารณ์ พานิช. สัมภาษณ์. 27 สิงหาคม 2544.
- ²⁵พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 577.
- ²⁶พระสิงห์ทอง เกมน้อย. สัมภาษณ์. 5 กุมภาพันธ์ 2544.
- ²⁷พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 225.
- ²⁸พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 19.
- ²⁹ดู รายละเอียดใน พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 1 - 49.
- ³⁰“แม่ไก่แจ้”. (นามแฝง). “ตามแม่ไปสวนไม้ก็ฟ้า ภาค 2”. สาวิกา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542.) : 75.
- ³¹พุทธศาสนาสากลฯ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 120.
- ³²พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 63.
- ³³พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 60.
- ³⁴พุทธศาสนาสากลฯ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 120.
- ³⁵จำนาญ อิมลดาด. ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธศาสนาสากลฯ. หน้า 88.
- ³⁶พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 82 - 84.
- ³⁷พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 58 - 59.
- ³⁸พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 51 - 140.
- ³⁹คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 215.
- ⁴⁰พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 404 - 407.
- ⁴¹พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 566 - 570.
- ⁴²พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. หน้า 214.
- ⁴³อ้างถึงใน พระคริสตุธิโภวี. การพัฒนาจิต. หน้า 38 - 42.
- ⁴⁴พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 298. และอีกหลายที่.
- ⁴⁵พุทธศาสนาสากลฯ. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 2.
- ⁴⁶พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 590 - 591.
- ⁴⁷พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 155.
- ⁴⁸พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 578. และอีกหลายที่.
- ⁴⁹พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 336.
- ⁵⁰ประชา หุตานุวัตร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.
- ⁵¹พุทธศาสนาสากลฯ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 589 - 590.
- ⁵²พุทธศาสนาสากลฯ. สิบปีในสวนไม้ก็ฟ้า เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนาสากลฯ. หน้า 8 - 9.

- ^{๕๓}พุทธศาสนา. สิบปีในสวนไม้กัญชง เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 31 - 32.
- ^{๕๔}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 39.
- ^{๕๕}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 409.
- ^{๕๖}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 168.
- ^{๕๗}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 423.
- ^{๕๘}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 170.
- ^{๕๙}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 408 - 431.
- ^{๖๐}ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (ผู้แปล). ใจนา奸 ลิพิงสตัน นางนวล. หน้า 25.
- ^{๖๑}เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ^{๖๒}พระประชา ปสนุณโม แล้ว สันติสุข โสภณศิริ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๔๐ ปี พุทธศาสนา. หน้า 287.
- ^{๖๓ - ๖๕}พุทธศาสนา. สิบปีในสวนไม้กัญชง เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 60 - 63.
- ^{๖๖}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 154.
- ^{๖๗}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 343 - 348.
- ^{๖๘}สัมพันธ์ ก้องสมุทร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.
- ^{๖๙}Ito. op. cit. pp. 185 - 198.
- ^{๗๐}Ibid. pp. 185 - 215.
- ^{๗๑}อ้างถึงใน นิกิต พลายชุม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธศาสนา. หน้า 60 - 62.
- ^{๗๒}Ito. op. cit. p. 203.
- ^{๗๓}Ibid. p. 201.
- ^{๗๔}Ibid. pp. 185 - 215.
- ^{๗๕}พระมณฑียร มนตุธิโร. สัมภาษณ์. 23 มีนาคม 2546.
- ^{๗๖}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 279.
- ^{๗๗}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 354 - 355.
- ^{๗๘}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 349.
- ^{๗๙}คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 161.
- ^{๘๐}เรื่องเดียวกัน. หน้า 164.
- ^{๘๑}พระพรเทพ สูตปัญโญ. สัมภาษณ์. 31 มีนาคม 2546.
- ^{๘๒}อ้างถึงใน ชำนาญ อิมสอด. เรื่องเดียวกัน. หน้า 88.
- ^{๘๓}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 215.
- ^{๘๔}พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 308.
- ^{๘๕}คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 181 - 182.
- ^{๘๖}เรื่องเดียวกัน. หน้า 182.
- ^{๘๗}เรื่องเดียวกัน. หน้า 184 - 185.

- ⁸⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 186 - 187.
- ⁸⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 189 - 190.
- ⁹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 187 - 188.
- ⁹¹พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 411.
- ⁹²คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 193 - 214.
- ⁹³พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 333 - 334.
- ⁹⁴คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 286 - 287.
- ^{95 - 96}เรื่องเดียวกัน. หน้า 288.
- ⁹⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 289 - 290.
- ⁹⁸เรื่องเดียวกัน. หน้า 291.
- ⁹⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 293.
- ¹⁰⁰พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า คำปราrog.
- ¹⁰¹พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 5.
- ¹⁰²พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 6.
- ¹⁰³พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 7.
- ¹⁰⁴พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 29.
- ¹⁰⁵พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 8.
- ¹⁰⁶พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 631.
- ¹⁰⁷พุทธาสภิกุ. พุทธาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธาสภิกุ. หน้า 49.

*****

บทที่ 4

สืบคันชุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ และสาต่อจากรอยพระอรหันต์

- ¹พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 591.
- ²พุทธาสภิกุ. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. หน้า คำนำ (11).
- ³พุทธาสภิกุ. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. หน้า คำนำ (19).
- ⁴พุทธาสภิกุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 23.
- ⁵พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 176 - 177.
- ⁶มูลนิธิโภมลคีมทอง. (รวมความบพชนหนา). ว่าทะสองนักประชัญ บทสนทนาระหว่าง
พุทธาสภิกุ กับ มาชาโนบุ ฟูกูโอะกะ. หน้า 28.
- ⁷พุทธาสภิกุ. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. หน้า 112., พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี.
- แหล่งที่ 20 ข้อ 64 หน้า 251. จังถึงใน พุทธาสภิกุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 15 - 16.

- ⁸พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า คำประณมพจน์.
- ⁹อ้างถึงใน พุทธศาสนา. แก่นพุทธศาสนา. หน้า 34.
- ¹⁰พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 77.
- ¹¹พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 15.
- ¹²พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 53, 55.
- ¹³พระไตรปิฎกฉบับสยามรัตน์. เล่มที่ 13 ข้อ 669 หน้า 738. อ้างถึงใน พุทธศาสนา.
- พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 46.
- ¹⁴ประกาศ วัชรภารณ์. (รวมรวมและเรียงเรียง) พุทธศาสนา ประทิปแห่งส่วนไมก์. หน้า 58.
- ¹⁵พุทธศาสนา. สิบปีในสวนไมก์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 16.
- ¹⁶พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 114 - 115.
- ^{17 - 18}พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 120.
- ¹⁹พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 60.
- ²⁰พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 96.
- ²¹พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 59.
- ²²พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 12 - 13.
- ²³พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 13.
- ²⁴อ้างถึงใน “สิริวุฒิ”. (นามแฝง). สัมมัตตาณุภาพ : ปภาณุหาริย์แห่งความถูกต้อง. หน้า 163.
- ²⁵พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 11 - 13.
- ²⁶พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 18.
- ²⁷พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 22.
- ²⁸พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 16.
- ²⁹พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 82 - 87.
- ³⁰พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 87. และอีกหลายที่.
- ³¹พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 67.
- ³²พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า คำนำสำนักพิมพ์. และ หน้า 67.
- ³³พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 1 - 2.
- ³⁴พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 29.
- ³⁵พุทธศาสนา. สิบปีในสวนไมก์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 16.
- ³⁶พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 24.
- ³⁷พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 31.
- ³⁸พุทธศาสนา. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 31. และ พุทธศาสนา. พุทธประวัติจากพระไอย့ฉรี. หน้า 97.
- ³⁹พุทธศาสนา. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 222 - 224.

- ⁴⁰พุทธศาสนาสากลชั้น. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 6.
- ⁴¹พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 62.
- ⁴²พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 63 - 65.
- ⁴³ดู พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 64 - 65.
- ⁴⁴พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 65.
- ⁴⁵พระธรรมปีฎก. (ป.อ. ปัญจติ). พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์. หน้า 191.
- ⁴⁶วงศ์ศักดิ์ วรรัตน์โน. “อาฒนาคำสวนไม้ก็ไปเมืองกิ่ง”. สาวิกา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542) :15.
- ⁴⁷มูลนิธิโภมลคีมทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 21.
- ⁴⁸พุทธศาสนาสากลชั้น. พุทธศาสนาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 298.
- ⁴⁹พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 210.
- ⁵⁰พุทธศาสนาสากลชั้น. พุทธศาสนาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 346 - 347.
- ⁵¹อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมว่าทะของท่านพุทธศาสนา. หน้า 103 - 104.
- ⁵²พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 267 - 270, 273.
- ⁵³สุรีพ บุญญาณุภาพ. (เรียบเรียง). ประวัติศาสตร์ศาสนา. หน้า 300 - 301.
- ⁵⁴พุทธศาสนาสากลชั้น. พุทธศาสนาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 11., มรดกที่ 72, 143, 144, 151.
- ⁵⁵พุทธศาสนาสากลชั้น. ภาษาคน-ภาษาธรรม - เรมา “กิน” เวลา กันเด็ด. หน้า 19, และ มรดกที่ 37.
- ⁵⁶พ.อ. ปืน มุทกันต์. บทบาทพระบรมครู. หน้า 399 - 406.
- ⁵⁷พุทธศาสนาสากลชั้น. สิบปีในสวนไม้ก็ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 6 - 7.
- ⁵⁸พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 73.
- ⁵⁹พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 135 - 136., 185.
- ⁶⁰พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 186.
- ⁶¹พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 199.
- ⁶²พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 320 - 323.
- ⁶³พุทธศาสนาสากลชั้น เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 324 และ ดู นิกิจ พลายชุม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 58 - 59, 60 - 62 ประกอบ.
- ⁶⁴Ito. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world. p.162.
- ⁶⁵คณะ พ.ช.ป. (รวมรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนาสากลชั้น. หน้า 234.
- ⁶⁶พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 301, 322 - 323, 337 - 341, 564, 701.
- ⁶⁷พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 337.
- ⁶⁸ประกาศ วัชราภรณ์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ⁶⁹พุทธศาสนาสากลชั้น. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 79 - 82, 202.
- ⁷⁰พุทธศาสนาสากลชั้น. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 222 - 224.

- ⁷¹พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา.หน้า 628 - 631., คณะศิษยานุศิษย์. (ฉบับรวม). พุทธาส สวนไมกขพาราม กำลังแห่งความหลุดพัน. หน้า 146.
- ⁷²อำนวย ยัสโซยา. การวิเคราะห์แนวคิดของนิตเซ เรื่อง “เจตจำงสู่อำนวย”. หน้า 24 - 25.
- ⁷³ไตร. 27/1141 - 1142/226.
- ⁷⁴ไตร. 21/80/81 - 82., ดู สมภา พรมทา. “บทวิเคราะห์ สดร.ในทัศนะของพุทธศาสนา”. พุทธศาสนาศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 1, 3 (กันยายน - ธันวาคม, 2537) : 43 - 51.
- ⁷⁵ไตร. 22/79/91 - 93, ไตร. 22/80/93 - 94 และดู พระเทพเวที. (ประยุทธ์ ปัญตโต) พุทธธรรมฉบับขยายความ. หน้า 78/14, และ 706 - 708.
- ⁷⁶ศูรายลักษณ์เพิ่มเติมใน ไตร. 27/516/208 - 209.
- ⁷⁷พุทธาสภิกุ. อธรรมารม ธรรมมารดา. หน้า 5.
- ⁷⁸พุทธาสภิกุ. อธรรมารม ธรรมมารดา. หน้า 10.
- ⁷⁹อำนวย ยัสโซยา นิพพานในทัศนะของศาสนาพุทธนิกายธรรมราห : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. หน้า 67 - 69.
- ⁸⁰พุทธาสภิกุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 95 - 99.
- ⁸¹พุทธาสภิกุ. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 104.
- ⁸²ไตร. 9/203/149.
- ⁸³ไตร. 4/29/29. และอีกหลายที่.
- ⁸⁴ไตร. 4/31/31. และอีกหลายที่.
- ⁸⁵อำนวย อิมสาด. ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธาสภิกุ. หน้า 69.
- ⁸⁶พุทธาสภิกุ. พุทธประวัติจากพระไอยูร. หน้า 175. ข้างจาก ไตร. 25/25/16., คณะ พ.ช.ป. เรื่องเดียวกัน. หน้า 238 - 239., นิกิจ พลายชุม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธาสภิกุ. หน้า 188.
- ⁸⁷อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม เรื่องเดียวกัน. หน้า 8.
- ⁸⁸คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 83., พระธรรมปีฎก. (ป.อ. ปัญตโต). พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์. หน้า 189 - 190., พ.อ. ปืน มุทกันต์ บทบาทพระบรมครู. หน้า 407 - 416.
- ⁸⁹พ.อ. ปืน มุทกันต์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 409.
- ⁹⁰เรื่องเดียวกัน. หน้า 413 - 414.
- ⁹¹อำนวย อิมสาด. เรื่องเดียวกัน. หน้า 66 - 67.
- ⁹²ไตร. 1/235/337.
- ⁹³ไตร. 2/305/308.
- ⁹⁴พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 667.
- ⁹⁵พุทธาสภิกุ. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 667 - 668.
- ⁹⁶มูลนิธิโภมลคีมทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 4 - 5.
- ⁹⁷ประชา หุตานุวัตร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.

- ⁹⁸แม่ชีศันสนีย์ เสถียรสุต. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.
- ⁹⁹พุทธศาสนาในประเทศไทย. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 71.
- ¹⁰⁰พุทธศาสนาในประเทศไทย. พุทธประวัติจากพระไอยูร์. หน้า 571 - 572.
- ¹⁰¹ไตร. 10/107/100., ไตร. 10/143/124.
- ¹⁰²ไตร. 10/141/123.
- ¹⁰³พุทธศาสนาในประเทศไทย. ตามรอยพระอรหันต์. หน้า 208.
- ¹⁰⁴คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า ปกใน.
- ¹⁰⁵Ito, op. cit. pp. 49 - 54.
- ¹⁰⁶Ibid. pp. 55 - 58.
- ¹⁰⁷Ibid. pp. 89 - 96.
- ¹⁰⁸Ibid. p. 139.
- ¹⁰⁹สมพันธ์ ก้องสมุทร. (บรรณาธิการ). ดอกไม้กษัติ ฉบับ ทะไลلامะกับพุทธศาสนา. หน้า 40. และ แม่ชีศันสนีย์ เสถียรสุต. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.
- ¹¹⁰พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสน不由า หน้า 393., พระปрабชา ปสนุนธรรมโม และ สันติสุข โสภณศิริ. (บรรณาธิการ). ภาคชีวิต ๔๐ ปี พุทธศาสนา. หน้า 309.
- ¹¹¹Ito, op. cit. p. 137.
- ¹¹²Ibid. p. 140.
- ¹¹³พระปрабชา ปสนุนธรรมโม และ สันติสุข โสภณศิริ. เรื่องเดียวกัน. หน้า 200 - 201.

*****

บทที่ 5 ก้าวนำทาง และสืบทอดธรรมแบบพุทธศาสนา

¹อ้างถึงใน ข้อวा�ล คงผึ้ง. การเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในงานเขียนของ เย็นรี เดวิด รอโน และท่านพุทธศาสนา. หน้า 122 - 124.

²คณะศิษยานุศิษย์. (รวม). พุทธศาสนา สวนโมกขพลาaram กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 29, 31.

³พุทธศาสนา. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กญบตพุทธบริษัท. หน้า 3.

⁴พระปрабชา ปสนุนธรรมโม และ สันติสุข โสภณศิริ. (บรรณาธิการ). ภาคชีวิต ๔๐ ปี พุทธศาสนา. หน้า 59 - 60.

⁵พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสน不由า. หน้า 151 - 159.

⁶พุทธศาสนา. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กญบตพุทธบริษัท. หน้า 6 - 7.

- ⁷พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 151.
- ⁸พุทธศาสนา. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 1 - 2.
- ⁹พุทธศาสนา. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 7 - 15.
- ¹⁰พุทธศาสนา. เทศนา และ โภวاث. หน้า 3 - 5.
- ¹¹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 126 - 127, 149.
- ¹²อ้างถึงใน คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 33 - 35.
- ¹³อ้างถึงใน พุทธศาสนา. สิบปีในสวนโมกข์ เล่าเรื่องชีวิตในวัยหนุ่มของพุทธศาสนา. หน้า 57 - 59.
- ¹⁴ชำนาญ อิมสอดา. ชีวิตและผลงานด้านวรรณกรรมของพุทธศาสนา. หน้า 88.
- ¹⁵คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.
- ¹⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 95, 98.
- ¹⁷พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 213.
- ¹⁸พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 210.
- ¹⁹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 256.
- ²⁰อ้างถึงใน อรุณ เกรสรัตน. (รวมรวม). สวนโมกข์ เมืองไซยา และพุทธศาสนา. หน้า 266 - 275., คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 47.
- ²¹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 330, 413 - 414.
- ²²พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 248 - 262.
- ²³พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 46, 414., คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 115.
- ²⁴พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 300.
- ²⁵คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 99 - 100.
- ²⁶เรื่องเดียวกัน. หน้า 58.
- ²⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 59.
- ²⁸นิกิ พลายชุม. วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธศาสนา. หน้า 143.
- ²⁹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 353 - 354., คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 56.
- ³⁰พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 336 - 342.
- ³¹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 327 - 329, 334., คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113 - 114.
- ³²คณศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
- ³³พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 445, 446, 452.
- ³⁴พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 193.
- ³⁵พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 320.
- ³⁶พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 295.

- ³⁷พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 303.
- ³⁸พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 295 - 370.
- ³⁹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 308 - 312.
- ⁴⁰คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 102.
- ⁴¹พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 314 - 318.
- ⁴²พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 316 - 317.
- ⁴³พุทธศาสนา. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 256.
- ⁴⁴พุทธศาสนา อินทปัญญ. หัวข้อธรรมในคำกลอนชื่อ “คำประพันธ์ บทพระธรรม...”
- ⁴⁵อ้างถึงใน นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 138.
- ⁴⁶อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน. หน้า 139.
- ⁴⁷เรื่องเดียวกัน. หน้า 127 - 128.
- ⁴⁸อุรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมว่าทะของท่านพุทธศาสนา. หน้า 56.
- ⁴⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 59.
- ⁵⁰พุทธศาสนา อินทปัญญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. ในคำกลอนชื่อ “ยาระงับสรวงพุทธ”.
- ⁵¹“สิริยาส”. (พุทธศาสนา). ดอกสร้อยแสดงธรรม ๒๔ จากของชีวิต. หน้า 12.
- ⁵²พุทธศาสนา. แตลงกรณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 14 - 16.
- ⁵³นิกิจ พลายชุม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 6.
- ⁵⁴มูลนิธิโภมลคิมทอง. (รวมรวมบทสนทนา). ว่าทะสองนักประชญ บทสนทนาระหว่างพุทธศาสนา กับ มาชาโนนุ พูญโอะก. หน้า 3 - 4.
- ⁵⁵พุทธศาสนา. ลักษิความเป็นมาแห่งศาสนา ทินยาน มหาyan. หน้า 65 - 66.
- ⁵⁶พุทธศาสนา. ลักษิความเป็นมาแห่งศาสนา ทินยาน มหาyan. หน้า 85 - 87.
- ⁵⁷ประกาศ วัชราภรณ์. (รวมรวมและเรียบเรียง). พุทธศาสนา ประทิปแห่งสวนโมกข์. หน้า 38 - 39.
- ⁵⁸อุรุณ แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
- ⁵⁹เรื่องเดียวกัน. หน้า 80.
- ⁶⁰วงศ์ศักดิ์ วรรัมโน. “อาทิตย์นำสวนโมกข์ไปเมริกา”. สาวีกา. 3, 23 (พฤษภาคม 2542.)
- : 36 - 36.
- ⁶¹อุรุณ แสงทอง. เรื่องเดียวกัน. หน้า 94.
- ⁶²พุทธศาสนา. คริสตธรรม - พุทธธรรม. หน้า 5 - 6.
- ⁶³พุทธศาสนา. คริสตธรรม - พุทธธรรม. หน้า 11.
- ⁶⁴พุทธศาสนา อินทปัญญ. อัมมิกังส์มนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 16 - 19.
- ⁶⁵พุทธศาสนา. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 29 - 32.
- ⁶⁶พุทธศาสนา. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 31 - 32.
- ⁶⁷คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.

- ⁶⁶พุทธศาสนาสากล. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 679.
- ⁶⁷พุทธศาสนาสากล. พุทธศาสนาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากล. หน้า 39 - 43. และ พุทธศาสนาสากล. ภาษาคน - ภาษาธรรม - เรrama "กิน" เวลา กันเดิค. หน้า 74.
- ^{70 - 71}คณะศิษยานุศิษย์. เรื่องเดียวกัน. หน้า 93.
- ⁷²พุทธศาสนาสากล. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 689.
- ⁷³พุทธศาสนาสากล. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 679 - 680.
- ⁷⁴พุทธศาสนาสากล. ความสุขของชาวอาสา. หน้า 22.
- ⁷⁵พุทธศาสนาสากล และ ปัญญาที่ปฏิภัติ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 43 - 47.
- ⁷⁶พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 47.
- ⁷⁷พุทธศาสนาสากล และ ปัญญาที่ปฏิภัติ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 33 - 35.
- ⁷⁸พุทธศาสนาสากล และ ปัญญาที่ปฏิภัติ. (บรรยาย). อธิบายภาพปริศนาธรรม. หน้า 62 - 63.
- ^{79 - 80}อุณ แสงทอง. (เรียนเรียง). เรื่องเดียวกัน. หน้า 55.
- ⁸¹ช้านาณ อิมสอดاد. เรื่องเดียวกัน. หน้า 113.
- ⁸²พุทธศาสนาสากล. พุทธศาสนาสลิขิต ๒ ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากล. หน้า 344.
- ⁸³พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 126 - 127.
- ⁸⁴พระพรเทพ ฐิตปัญโญ. สัมภาษณ์. 24 ตุลาคม 2545.
- ⁸⁵พุทธศาสนาสากล. พุทธศาสนาสลิขิต ฉบับลายมือ ของพุทธศาสนาสากล. หน้า 39 - 43.
- ⁸⁶พระครูวรวนาชัยคุณ. (เพ็ชร จันทสิริ). สัมภาษณ์. 22 มีนาคม 2546.
- ⁸⁷Ito. Discussions in the Buddhist public sphere in twentieth-century Thailand : Buddhadasa Bhikkhu and his world. pp. 256 - 261.
- ⁸⁸Ibid. p. 257.
- ⁸⁹Ibid. pp. 269 - 272.
- ⁹⁰พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 144.
- ⁹¹พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 136.
- ⁹²พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 35.
- ⁹³พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 36.
- ⁹⁴พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 32.
- ⁹⁵พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 91.
- ⁹⁶พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 77.
- ⁹⁷Ito. op. cit. pp. 266 - 268.
- ⁹⁸พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 124.
- ⁹⁹พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 139.
- ¹⁰⁰พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 100.
- ¹⁰¹พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 89.
- ¹⁰²Ito. op. cit. pp. 147 - 149.

¹⁰³Ibid. pp. 150 - 154.

¹⁰⁴พุทธศาสนาสากลชู. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า 35 - 43.

¹⁰⁵พุทธศาสนา อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. ในคำกลอนเชื่อ “ชาวบ้าน - ชาววัด”.

¹⁰⁶พุทธศาสนา อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. หน้า 54 - 60.

¹⁰⁷พุทธศาสนา อินทปัญโญ. หัวข้อธรรมในคำกลอน. หน้า 53 - 54.

¹⁰⁸พุทธศาสนาสากลชู. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 312.

¹⁰⁹Ito. op. cit. p.153.

¹¹⁰พุทธศาสนาสากลชู. จิตว่าง “ทำอย่างไรจึงจะว่าง”. หน้า ป กันถั่ง.

¹¹¹พุทธศาสนา อินทปัญโญ. อัมมิกังสัคคมนิยม (Dhammic Socialism). หน้า 126 - 127.

¹¹²Ito. op. cit. pp. 180 - 182.

¹¹³สมพันธ์ ก้องสมมุทร. (บรรณาธิการ). ดอกไม้กษัติ ฉบับ พระไภลามะกันพุทธศาสนาสากลชู.
หน้า 40.

¹¹⁴คณะ พ.ช.ป. (ร่วมรวม). ชีวิต การงาน หลักธรรม พุทธศาสนาสากลชู. หน้า 263 - 264.

¹¹⁵พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 4.

¹¹⁶พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 5.

¹¹⁷พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 1.

¹¹⁸พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

¹¹⁹สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑. หน้า 37 - 40.

¹²⁰พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 104.

¹²¹พุทธศาสนาสากลชู. แหล่งการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี และ กฎบัตรพุทธบริษัท. หน้า 103.

*****

บทที่ 6

ปัจฉิมภพ :

พุทธศาสนาสากล - มรรคવิถีสู่ความเป็นสาคร

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. หน้า 798.

²เกิด บุญเจือ สารานุกรมปรัชญา. หน้า 101 - 102., ดูรายละเอียดใน พระมหาประยูร มีฤกษ์. เปรียบเทียบแนวคิดพุทธศาสนา กับ ชาาร์ต. (2526). ประกอบ.

³พุทธศาสนาสากลชู. คู่มือมนุษย์. หน้า 141.

⁴ไฟโจรน์ อุ่มណเพียร. แต่...ท่านพุทธศาสนาสากลชู พระอริยเจ้าแห่งสวนโมกขพลาaram. หน้า 281 - 283.

⁵เรืองเดียวภัน. หน้า 246 - 250.

⁶พุทธศาสนาสากลชู. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 435 - 444.

- ⁷พุทธศาสนา กุญช. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 509 - 518.
- ⁸พุทธศาสนา กุญช. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 438.
- ⁹พุทธศาสนา กุญช. เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา. หน้า 442.
- ¹⁰พุทธศาสนา กุญช. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 1.
- ¹¹พระพรเทพ ฐิตปัญโญ. สัมภาษณ์. 31 มีนาคม 2546.
- ¹²แมรีศันสนีย์ เสด็ยรสุต. สัมภาษณ์. 24 ธันวาคม 2545.
- ¹³พุทธศาสนา กุญช. อนุทินปฏิบัติธรรม พุทธศาสนา. หน้า 292.
- ¹⁴คณะศิษยานุศิษย์. (รวมความ). พุทธศาสนา สรุปไม่ก็พลาราม กำลังแห่งความหลุดพ้น. หน้า 49.
- ¹⁵พระประชา ปสนุนธมโน และ สันติสุข ไสกานติ. (บรรณาธิการ). ภาพชีวิต ๔๐ ปี พุทธศาสนา กุญช. หน้า 320 - 323.
- ¹⁶แสง จันทร์จาม. “คนไทยกับการนับถือพระพุทธศาสนา”. จำนวน 6 หน้า. (อัดสำเนา).
- ¹⁷ประชา หดานวัตร. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2545.
- ¹⁸อรุณ แสงทอง. (เรียบเรียง). ธรรมว่าทะของท่านพุทธศาสนา. หน้า 190.

*****

